

**This is an electronic reprint of the original article.  
This reprint *may differ* from the original in pagination and typographic detail.**

**Author(s):** Einonen, Piia; Frigren, Pirita; Hemminki, Tiina; Uotila, Merja

**Title:** Leipä taivalten takana : liikkuminen 1800-luvun alun Suomessa

**Year:** 2016

**Version:**

**Please cite the original version:**

Einonen, P., Frigren, P., Hemminki, T., & Uotila, M. (2016). Leipä taivalten takana : liikkuminen 1800-luvun alun Suomessa. *Ennen ja nyt : historian tietosanomat*, 13.12.2016(5). <http://www.ennenjanyt.net/2016/12/leipa-taivalten-takana-liikkuminen-1800-luvun-alun-suomessa/>

All material supplied via JYX is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

# Ennen ja nyt - Historian tietosanomat

## Leipä taivalten takana – liikkuminen 1800-luvun alun Suomessa

Kirjoittanut Piia Einonen, Pirita Frigren, Tiina Hemminki ja Merja Uotila  
Julkaistu 2016-12-13 12:12:54



VERTAISARVIOITU  
KOLLEGIALT GRANSKAD  
PEER-REVIEWED  
[www.tsv.fi/tunnus](http://www.tsv.fi/tunnus)

Refereet: Marko Nenonen (TaY), Jarkko Keskinen (TY)

### JOHDANTO

*Eeva Leena Mikontytär syntyi vuonna 1801. Eevan suku oli elänyt ja hankkinut elantonsa samoilla asuinsijoilla vuosisatoja – elämänpiiri oli aina ollut suurimmalle osalle perhettä maantieteellisesti melko pieni. Puolisot haettiin läheltä ja elämisen tarpeet olivat kävelymatkan päässä. Eeva Leena oli talonpojan pojan tytär ja väistävän perillisen jälkeläinen. Hän työskenteli elämänsä aikana useissa piikapesteissa; Eeva Leenan vartuessa piikojen ja renkien paikoille oli yhä enemmän tulijoita. Kun 1830-luvun huonot vuodet sitten koettelivat maaseutua, päätti Eeva Leena hakea kirkkoherralta todistuksen ja lähteä koettamaan onneaan muualla. Hän oli kuullut erityisesti uudesta pääkaupungista Helsingistä, joka veti puoleensa työtä etsivää väkeä ympäri Suomea. Sinne Eeva Leenakin suuntasi.<sup>[1]</sup>*

Eeva Leena Mikontytär on 1800-luvulla elänyt todellinen, historiallinen henkilö. Hänen tarinansa kuvaa hyvin suomalaisen yhteiskunnan muutosta ja sitä maailmankuvan laajenemista sekä elinpiirin kasvua, joka oli monelle aikalaiselle todellisuutta. Muuttorajoitusten, palveluspakon sekä laillisen suojelun aikana kulkeminen paikasta toiseen oli säädeltyä, mutta ihmiset lähtivät kuitenkin matkaan. Liikkeelle lähtemisen syyt vaihtelivat ja osa oli matkalla tilapäisesti, kun taas osa muutti pysyvästi – lähelle tai kauas. Artikkelissa perehdymme syihin, jotka saivat ihmiset liikkeelle.<sup>[2]</sup>

Nostamme artikkelin keskiöön tilapäisen liikkumisen sekä pitäjän- ja lääninrajojen yli matkaamisen tutkimalla muun muassa merimiehiä, talonpoikien kauppamatkoja, velan pyytäjiä, kausityöläisiä sekä muita leivän perässä kulkijoita. Yksinomaan yhden liikkumismuodon, kuten kausityömatkojen, tutkiminen jättäisi näkymättömiin muiden ryhmien liikehdintää, joten kokoamme yhteen erilaisia näkökulmia liikkumiseen. Artikkelissamme käsiteltyjen esimerkkien lisäksi liikkeellä olo liittyi olennaisesti lukuisien muiden ammatti- tai sosiaaliryhmien sekä myös etnisten ryhmien elämäntapaan ja toimeentulon hankkimiseen. Artikkelimme liittyy siten osaksi itseään laajempaa kokonaisuutta. Eri lähtökohdista matkaan lähtevien ihmisten tutkiminen auttaa ymmärtämään työn ja toimeentulon vuoksi kulkemisen laajuutta, syitä ja seurauksia. Toisaalta on muistettava, että toimeentulon perässä liikuttiin myös kyltien, pitäjien ja läänien rajojen sisällä, mutta tällainen pienimuotoinen ja arkipäiväinen kulkeminen kuului yhteisölliseen elämään. Liikkumisen näkökulmasta olennainen ero rajoja ylittävään matkustamiseen oli se, että rajojen sisäpuolinen liike ei leimannut matkajaa vieraaksi kulkijaksi.

Keskitymme ennen kaikkea toimeentulon kannalta keskeiseen tilapäiseen liikkumiseen. Näennäisen tiukka kotipaikkavaatimus sisälsi aina myös mahdollisuuden lähteä liikkeelle, ja rajaammekin tarkastelun joukkoon, jolla oli lupa lähteä ja liikkua – kaikilla ei sitä ollut. Virallisen näkökulman mukaan tiettyjen ryhmien, kuten irtolaisten ja eräiden etnisten sekä uskonnollisten ryhmien liikkuminen katsottiin epäsuotavaksi ja jopa vaaralliseksi. Koska heitä koskivat jossakin määrin erilaiset määräykset, jätämme heidät tämän tutkimuksen ulkopuolelle.<sup>[3]</sup> Tutkimuksen keskiössä on maalais- ja kaupunkirahvas – sosiaaliryhmä, johon kuului suurin osa aikalaisista. Heille lähteminen oli usein selviytymiskeino tai yritys nostaa omaa elintasoa aikana, jolloin väestö kasvoi ja kaupungit sekä muotoutumassa olevat teollisuusalueet houkuttelivat etsimään ansaintakeinoja kotipaikkakunnan ulkopuolelta. Artikkelissa luomme kuvaa siitä, mitä liikkeelle lähtöön ja liikkumiseen vaadittiin, ja mitä sillä saatiin tavoitella.

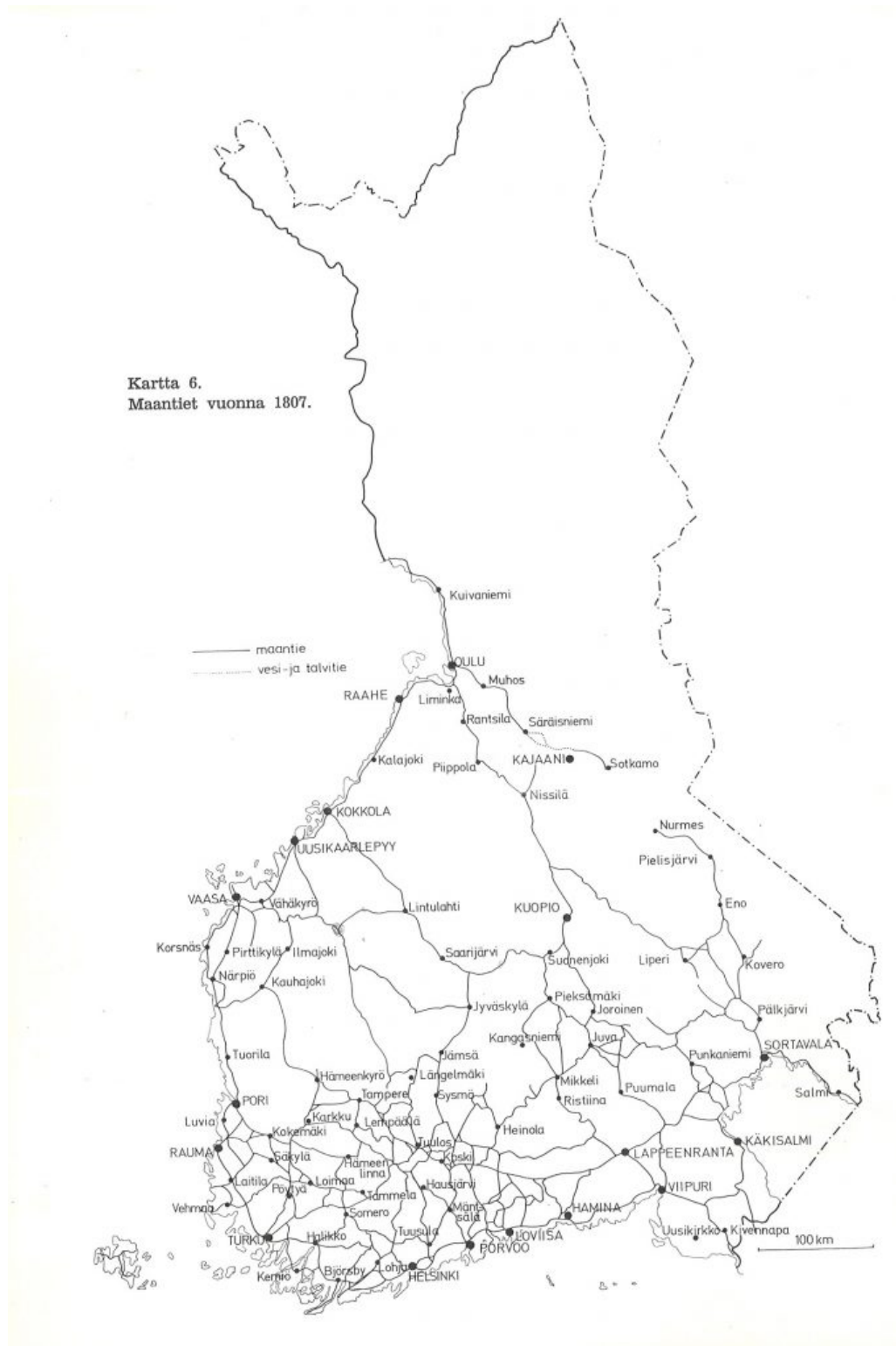
Suomalaisten liikkumista leimaa toimeentulon perässä matkustaminen. Pohjois-Amerikkaan ja Australiaan suuntautunutta massasiirtolaisuutta edeltäneen ajan suuri siirtolaiskertomus oli työn perässä Pietariin suuntaaminen, kuten Max Engman on useissa tutkimuksissaan osoittanut.<sup>[4]</sup> Sen sijaan suuriruhtinaskunnan sisäistä ja tilapäistä, maaseudun ja kaupungin välistä liikkumista on tutkittu toistaiseksi vähän.<sup>[5]</sup> Myös varsinainen muuttoliike, jollaiseksi määrittelemme pysyvään muuttoon tähtäävän liikkumisen sekä seurakunnan vaihdon, on saanut vähän huomiota 1800-luvun alkupuolen osalta.<sup>[6]</sup> Tuolloin kuitenkin liikuttiin sekä tilapäisesti että pysyvästi. Osin liikkumista jopa edellytettiin, sillä esimerkiksi kaupankäynti ja rahtikuljetukset vaativat matkaamista, kun taas toiset pyrkivät liikkumalla nostamaan omaan taloudellista ja sosiaalista asemaansa.<sup>[7]</sup> Onkin todettu, että 1800-luvun puolivälin Euroopassa ihmiset liikkivat lähes yhtä paljon kuin nykyään, vaikka yksittäiset matkat ovatkin pidentyneet.<sup>[8]</sup>

Vaikka ihmiset ovat olleet jossakin määrin aina liikkeessä, liikkuminen sai 1800-luvun alkupuoliskolla uudet mittasuhteet verrattuna aikaisempiin vuosisatoihin, mikä korostaa tutkittavan ajanjakson merkitystä. Toisaalta kyse on siitä, että liikkuminen tuli näkyvämmäksi, toisaalta taas siitä, että lainsäädännön noudattamiseen kiinnitettiin enemmän huomiota. Lisäksi aikakaudelta on enemmän ilmiötä valaisevia asiakirjoja. Leimallista on kuitenkin, että vielä 1800-luvun alkupuolella matkustajiin liittyvät tiedot eivät löydy kootusti tietyistä lähdeaineistosta tai arkistosta. Tilanne on aivan toinen jo vuosisadan jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa, jolloin muuttoliikettä on ollut mahdollista tutkia tilastollisen aineiston kautta.<sup>[9]</sup> Osaltaan juuri vuosisadan alun hajanainen lähde-tilanne on kallistanut tutkimuksellista painopistettä 1800-luvun loppupuolelle sekä seuraavan vuosisadan alkuun, ja erityisesti pysyvään muuttoon. Tilapäiset liikkujat, joita on vielä työlämpi jäljittää arkistoaineistoista, ovat saaneet tutkimuksessa vain vähän huomiota.

Artikkelissa käyttämämme lähdeaineisto on koottu lukuisista erilaisista dokumenteista ja rekistereistä.<sup>[10]</sup> Hyödynnämme esimerkiksi erilaisia

matkustamiseen oikeutettavia dokumentteja sekä mainetodistuksia, joita on aikaisemmin käytetty yksittäisten ihmisten elämänselvittämisessä, mutta harvemmin kattavassa muodossa tai lähteenä. On syytä huomioda, että osa todistuksista oli henkilökohtaisia asiakirjoja, jotka kulkivat liikkujien mukana, eivätkä näin ole juurikaan päätyneet arkistoihin tai säilyneet tutkijoiden käyttöön. Vaikka itse todistuksia ei sis- kovinkaan usein ole saatavilla, niiden laatimisesta ja käytöstä on mahdollista saada tietoa välillisesti muiden asiakirjojen kautta, esimerkiksi erilaisista rekistereistä ja pöytäkirjoista.<sup>[11]</sup> Esittelemme lisäksi vaihtoehtoisia lähteitä, kuten perukirjoja ja merimiesmatrikkeleita, joilla liikkumista voi epäsuorasti tutkia.

Hajanaisen lähdeaineiston analysointi edellyttää tapaustutkimuksellista lähestymistapaa ja tutkimusmenetelmiä. Yksittäisten esimerkkien ja elämäntietojen kautta tuomme esiin liikkumisen syiden, muotojen ja liikkujien monipuolista kirjoa. Maantieteellisesti tutkimuksemme pureutuu tiheimmin asutettuun, eteläiseen suuriruhtinaskuntaan, jossa ainakin periaatteessa kulkuyhteydet mahdollistivat jokapäiväisen liikkumisen. (Kuva 1) Keskeisiä seutuja ovat maaseutupaikot Hollola Hämeessä ja Ilmajoki Etelä-Pohjanmaalla, sekä kaupungeista Pori ja Viipuri. Erilaisista tapauksista saatuja tietoja yhdistelemällä saamme uusia näkökulmia paitsi liikkumiseen, myös toimeentuloon ja työhön. Koska liikkeelle lähteminen ilmiönä kosketti jollakin tapaa koko suuriruhtinaskuntaa ja kun tien päälle suuntasivat ennen kaikkea maaseudun ja kaupunkien palkollis- ja itsellisiä väestöä, voidaan tämän tutkimuksen tarjoama kuva 1800-luvun alkupuoliskon liikkumisesta nähdä ainakin jossakin määrin kuvana koko ajanjaksosta.



Kuva 1: Suomen tiestö 1800-luvun alussa. Lähde: Viertola 1974, 115.

Seuraavassa valotamme moninaisia normeja ja säädoksiä, jotka vaikuttivat 1800-luvun alussa päätökseen lähteä liikkeelle. Sääteley rajoitti liikkumista, mutta teki sen toisaalta myös mahdolliseksi ja takasi sen, että sääntöjen mukaan liikkuvia ei voinut kohdella matkan aikana mielivaltaisesti. Vaikka sääty-yhteiskunnassa kaikille oli määrätty oma paikkansa, liikkuminen oli sallittua ja toisinaan jopa toivottavaa.

## LIIKKUMISEN NORMIT JA MUODOT

*Eeva Leenan kaltaisia, epäitsenäiseen väestöön kuuluvia työikäisiä naisia, kuten miehiäkin, koskivat vielä 1800-luvulla voimassa olleet työvoiman liikkumisen keskeiset kontrollimekanismit: palveluspakko ja laillisen suojelun vaatimus. Niiden nojalla henkilön, jolla ei ollut maaomaisuutta tai itsenäistä elinkeinoa, tuli nauttia isännän tai työnantajan suojelusta tämän palveluksessa. Koska Eeva Leena oli naimaton, hän ei voinut saada suojelusta puolisonsa kautta. Eeva Leenalla oli kuitenkin avioton lapsi, seikka joka eittävästi vaikutti hänen työllistymismahdollisuuksiinsa niin kotipitäjässä kuin muuallakin. Pääkaupunkiin pyrkiessään hän halusi todistaa seurakunnan papin laatimien asiakirjojen, ettei hän suinkaan ollut liikkeellä suojeluksettomana ja siten irtolaisuudesta epäiltävänä.*

Vuosisadan alkupuolella ei ollut yhtenäistä liikkumista tai muuttamista koskevaa lainsäädäntöä, vaan aikalaiset luovivat monien sellaisten Ruotsin vallan ajalta peräisin olevien säädösten aallokossa, joita suuriruhtinaskunnan ajalla vielä täydennettiin. Taustalla vaikuttivat erilaiset paikalliset käytännöt ja perinteiset toimintatavat, ja lisäksi matkan tarkoitus ohjasi sitä, millaisia asiakirjoja matkustajalla tuli olla mukanaan. Erityisen monitulkintainen tilanne oli Vanhan Suomen alueella, sillä siellä oli 1700-luvun kuluessa osittain siirrytty noudattamaan venäläisiä lakeja ja määräyksiä. Muutosäännöksiä sekä -käytäntöjä jouduttiin tarkentamaan ja tiukentamaan erityisesti 1800-luvun alkupuolella, kun muuttoliike rajan yli Pietarin suuntaan lisääntyi.<sup>[12]</sup>

Ehkä tärkein liikkumista rajoittavista normeista oli vuoteen 1865 asti voimassa ollut laillisen suojelun järjestelmä.<sup>[13]</sup> Esimodernissa yhteiskunnassa jokaisen piti kuulua johonkin; maaseudulla talonpoikaistilaan ja kylään, kaupungissa porvaristoon tai ammattikuntaan – tai näiden ryhmien palvelukseen.<sup>[14]</sup> Näin ollen suurin osa väestöstä oli laillisen suojelun kohteena. Esimerkiksi talonpojat tarjosivat vakituiseen ja suojellun aseman kotitaloudessaan työskenteleville palkollisille, mutta myös tilansa mailla asuville torppareille ja itsellisille. Virallisessa asemassa olevat ammattikäsitöläiset puolestaan pystyivät suojelemaan oppilaitaan. Kaupungeissa yleisenä työvoimana toimineen suojelusväen oma status puolestaan takasi nimensä mukaisesti turvatuksen aseman, sillä sen oli myöntänyt kaupungin maistraatti.<sup>[15]</sup> Ilman suojelusta olevat henkilöt, siis yhteisön ulkopuolelle jääneet tai jättäytyneet, voitiin tuomita lainsuojattomiksi irtolaisiksi, jotka katsottiin vaaralliseksi henkilöiksi yleiselle järjestykselle.<sup>[16]</sup>

Laillisen suojelun alaiset palkolliset – rengit ja piitit – olivat palveluspakon alaisia. Heidän tuli työskennellä muille ja lunastaa tällä tavoin kunniallinen paikka yhteiskunnassa. Palveluspakkoon liittyi työvoiman saatavuuden varmistamiseksi tehtyjä muuttorejoiuksia, sillä palvelusväestä ja vuosipalkollisista oli ollut varsinkin 1600- ja 1700-luvun alkupuoliskolla puutetta. Tämän vuoksi vuosien 1739 ja 1805 palkollissääntöihin liittyi vielä muuttamiseen ja liikkumiseen liittyviä määräyksiä sekä lisäksi ohjeet vaadittavista asiakirjoista. Varsinaiset muuttokielto olivat koskeneet ennen kaikkea maa- ja lääninrajat ylittävää pestuuta. Lisäksi vuosipalkolliset olivat pestinsä ajan patriarkaalisen isäntä- ja emäntävallan alaisia, eivätkä he voineet periaatteessa poistua talon pihapiiristä ilman isäntäväen lupaa.<sup>[17]</sup>

Erlaisia muuttorejoiuksia sisältyi myös köyhäinhuoltoon koskeviin säädöksiin sekä lakiin kotipaikkaoikeudesta (1788), jotka mahdollistivat muutto-oikeuden epäämisen.<sup>[18]</sup> Kotipaikkaoikeussäädös antoi seurakunnalle mahdollisuuden kieltäytyä vastaanottamasta sellaisia tulijoita, joilla ei ollut keinoja elättää itseään tai joilla oli huomattavia tahroja maineessaan.<sup>[19]</sup> Käytännössä kyse oli pitäjänkokousten tai maistraattien oikeudesta määrittää itse kelta he halusivat ottaa yhteisönsä, sillä paikallisyhteisöllä oli velvollisuus huolehtia jäsenistöstään myös silloin, kun nämä eivät enää tulleet toimeen omillaan. Kaupungeissa myös ammattikuntien edustajat pääsivät arvioimaan sitä, oliko uusille mestareille tilaa tai tarvetta – usein vastaus oli kielteinen. Toisinaan lupa muuttaa seurakuntaan evättiin monilapsilta perheiltä tai henkilöiltä, joiden epäiltiin joutuvan myöhemmin yhteisön huollettaviksi.<sup>[20]</sup> Vuoden 1817 köyhäinhuoltoasetus puolestaan tarkensi muuttorejoiukset koskemaan alaikäisiä lapsia ja yli 40-vuotiaita.<sup>[21]</sup> Näin ollen uuden kotipaikan saamista saattoivat rajoittaa ikä, sukupuoli ja siviilisäätty.

Monenlaiset työt liikkivat ihmisiä ja matkan tarkoitus sekä työn luonne<sup>[22]</sup> vaikuttivat siihen, miten matkaamista säädeltiin ja minkälaisia asiakirjoja liikkujilla vaadittiin. Merimiehet, jotka työn vuoksi matkasivat aina maapallon toiselle puolelle, olivat kotimaassaan laillisen suojelun järjestelmän sekä erinäisten ammattikohtaisten, tarkentavien säädösten piirissä. Merimiehet olivat kaupungien merimieshuoneiden, laivanvarustajien ja laivapäällystön suojeluksessa. Merimiehillä oli velvollisuus pysyä laivassa ja totella kapteenin määräyksiä niin kauan, kun se oli matkalla. Tämän lupauksen merimiehet antoivat kunkin tapulikaupungin maistraatin valvonnassa vannotussa merimiesvalassa.<sup>[23]</sup> 1800-luvun alkupuoliskon ja puolivälin paikkeilla merityövoima, ja siten myös tarve työvoimaa koskevalle kirjanpidolle ja kontrollille, kasvoi. Siinä missä 1815 suuriruhtinaskunnassa laskettiin olevan yhteensä noin 1 900 virallisesti kirjoilla olevaa merimiestä, vuoteen 1875 tultaessa heitä oli jo yli 8 000. Lisäksi ulkomaille pysyvästi jääneitä merimiehiä oli 1880-luvun alussa mahdollisesti jopa 5 000-6 000.<sup>[24]</sup> Kasvanut työvoiman kysyntä synnytti työperäistä liikehdintää satamakaupunkeihin.

Merimiehet eivät olleet täysin sidottuja laivalla työskentelyyn: toisinaan he anoivat työnantajiltaan lupaa lähteä esimerkiksi kesän ajaksi maaseudulle päivätöihin tai talvella metsäsavottoihin. Myös merimiesten luvalliset menemiset ja tulemiset kuivalla maalla kirjattiin merimiesmatrikeliin. Tällöin matrikeliin merkittiin, mihin kulkulupa oli myönnetty, mille ajalle ja mitä tarkoitusta varten – se siis muistutti passien rekisteröimistä. Muihin töihin hakeuduttiin erityisesti taloudellisesti huonoina aikoina tai poikkeustilanteissa, kuten merenkulun seisahtuessa Krimin sodan (1853-1856) myötä. Moni merimies kokeili välillä esimerkiksi kruunun ajurina oloa tai liittymistä laivastoon. Tauot ja poissaolot olivat täysin laillisia, mikäli ne olivat laillisen suojeluksen antaneen kotipaikkakunnan työnantajan tiedossa.<sup>[25]</sup>

Samalla tavalla työn ja työtilaisuuksien perässä liikkivat käsityöläisten käsällit, joiden jopa oletettiin kartuttavan ammattitaitoaan eri mestarien luona.<sup>[26]</sup> Tiedon ja taidon kerääminen ja myöhemmin oman paikan etsiminen saattoivat viedä käsällit eri kaupunkeihin ja eri maihin, osa asettui maaseudulle pitäjänkäsityöläiseksi.<sup>[27]</sup> Muuttoliike oli niin luonteva osa ammattikulttuuria, että suurimmilla käsällikilloilla oli omia majataloja, joissa kiertävä käsälli sai hetken levätä ennen uuden pestin ottamista. Kiertävä elämäntapa ja siten perheettömyys ymmärrettiin osaksi käsällin elämänvaihetta.<sup>[28]</sup> Työtä etsivät muutkin. Esimerkiksi kaupunkien rakennustyömaille, satamiin ja valtion rakennusurakoihin, kuten Saimaan kanavalle ja myöhemmin ratatyömaille, hakeuduttiin ansiotöihin. Lähtökohtana tällaiselle liikkumiselle oli usein kausiluontoisuus, eivätkä niin sanotut kulkutyöläiset virallisesti muuttaneet asuinpaikkaansa. He yksinkertaisesti viettivät osan vuodesta työskentelemällä muualla. Tilapäisestä sesonkityöstä on olemassa niukalti kirjallisia todisteita, mutta oletettavasti ilmiö oli yleisempi kaupunkien lähipiirissä, vaikka myös kauempaa maaseudulta lähdettiin kaupunkiin etsimään ansaintamahdollisuuksia.<sup>[29]</sup>

Toimeentulon hankkiminen ja kaupankäyntiin liittyvät rajoitukset saivat ihmiset kulkemaan: jo yksinomaan myyjän ja ostajan kohtaaminen vaati yleensä liikkumista. Maaseutuväestö sai käydä keskenään kauppaa, mutta vuoteen 1859 voimassa ollut maakaupan kielto edellytti muutoin talonpoikia ja maaseutuväestöä lähtemään tuotteidensa kanssa kaupunkiin porvariston luo. Poikkeuksen muodostivat ainoastaan vuosittaiset maaseutumarkkinat, joille puolestaan kaupunkien porarit matkustivat tuotteitaan myymään.<sup>[30]</sup> Erityisesti 1600- ja 1700-luvulla talonpoikien ja kauppiaiden välille muodostui usein majamieslaitoksena tunnettu suhde, jossa talonpoika ja kauppias sitoutuivat keskinäiseen, yleensä luottokauppaan perustuvaan kauppasuhteeseen.<sup>[31]</sup> Tämä järjestelmä oli autonomian ajan alussa hiipumassa, mutta vaikutti edelleen luottosuhteisiin. Sen sijaan aikakauden epämuodolliset, pääosin yksilöiden väliset lainamarkkinat olivat vilkkaat, mikä sai lainan tarvitsijat liikkeelle potentiaalisten lainanantajien luo.<sup>[32]</sup>

Lisäksi moni arkipäiväinen asia vaati paikallista liikkumista ja siirtymisestä eri kyllien välillä, vaikka kaikki eivät reissanneet yhtä paljon. Yhteisöön kuulumisen edellytti osallistumista erinäisiin virallisuontoihin tilaisuuksiin, kuten jumalanpalveluksiin, pitäjänkokouksiin, kinkereille, käräjille,

katselmuksiin ja manttaalikirjoituksiin. Yhteisöisten velvoitteiden hoitamiseen liittynyt liikkuminen oli kuitenkin selvästi kytköksissä yhteiskunnalliseen asemaan ja sukupuoleen: talonpoikaissäntien edustusvelvoite oli itsellisivaimoa verrattomasti suurempi, kun taas viimeksi mainittu saattoi ottaa papintodistuksen ja pakata nyyttinsä lähteäkseen Helsingin rakennustyömaille muonittajaksi. Myös erilaiset elämäntapaan liittyvät tapahtumat, kuten ristiäiset, häät ja hautajaiset tai toisaalta jonkun merkittävän vieraan tai seurueen saapuminen seudulle olivat syitä kokoontua.

Matkustaminen edellytti lupaa ja suojautumista tuntemattomuudelta asiakirjoin vasta kun ihminen lähti niin kauas, että häntä ei välttämättä tunnettu. Erilaisia asiakirjoja oli paljon ja liikkeelle lähtijän tuli itse pitää huolta oikeiden papereiden hankinnasta, säilytyksestä ja toimittamisesta oikeaan osoitteeseen matkan päätepisteessä. Selvitämme seuraavaksi, mitä asiakirjoja liikkeellä olijalta voitiin vaatia, mikä erilaisia asiakirjoja yhdisti ja erotti, sekä sitä, miten käytäntö vastasi sääntöjä.

## ASIAKIRJAT JA LIKKUMISEN KÄYTÄNNÖT

*Eeva Leena kävi koputtamassa pappilan ovea toukokuun alussa vuonna 1832. Hän oli kuullut muilta työn perässä kaupunkiin suunnanneilta, että lähtijällä piti olla mukanaan papin allekirjoittama paperi, jolla todentaa kuka oli ja mistä tuli. Toki Eeva Leena tiesi muutamia kyläläisiä, jotka matkustivat ilman todistuksia, mutta hän halusi lähteä luvan kanssa, eikä salamyhkäisesti kuin hänellä olisi ollut jotain salattavaa. Eeva Leenan papinkirja osoitti hänen päässeensä ripille 16-vuotiaana ja hallitsevan auttavasti lukemisen, kirjoittamisen ja kristinuskon taidot. Lähtiessään kokeilemaan onneaan kaupungissa hän jätti pienen tyttärensä vanhempiansa hoiviin. Ensimmäinen matka Helsinkiin ei kuitenkaan kestänyt kauaa, vaan Eeva Leena palasi pian "maitokämyllä" kotiin. Papinkirjaa hän ei kuitenkaan näytä palauttaneen pappilaan. Sen sijaan hän toi mukanaan kontakteja, jotka mahdollistivat seuraavat matkat.*

Matkaan lähteminen ei onnistunut hetken mielijohteesta, jos sen halusi tehdä luvallisesti ja oikeanlaiset matkustuskirjat mukana.

Esimodemilla ajalla paperien piti periaatteessa olla kunnossa aina kun oman pitäjän rajapyykki ylittyi.<sup>[33]</sup> Niin tilapäisillä liikkujilla kuin pysyvillä muuttajilla tuli olla mukanaan todistuksia syntyperästään ja vakituudesta asuinsijastaan sekä kotipaikkaoikeudesta. Erilisten todistusten kirjo oli suuri, mutta yhteistä niille oli se, että ne todistivat, kuka henkilö oli, mistä hän tuli, mihin oli menossa ja mitä varten, sekä oliko hän elänyt kunniallista elämää. Matkustettaessa suuriruhtinaskunnan sisällä ei riittänyt, että matkustajalla oli liikkumiseen oikeuttava sisämaan passi, vaan hänellä piti olla lisäksi papin- tai mainetodistus, sekä henkilöstä ja matkan syystä riippuen riittävät todisteet työurasta ja koulutuksesta, mahdollisesti myös suosituksia. Erityisesti jos matkustaja mieli työllistyä ja muuttaa pysyvästi paikkaan, jossa häntä ei entuudestaan tunnettu, hänen oli kyettävä todistamaan pätevyytensä ja kunniallisuutensa erilaisilla todistuksilla. Vastaanottavan yhteisön tuli voida varmistua, että tulijalla oli kunnialliset aiheet.

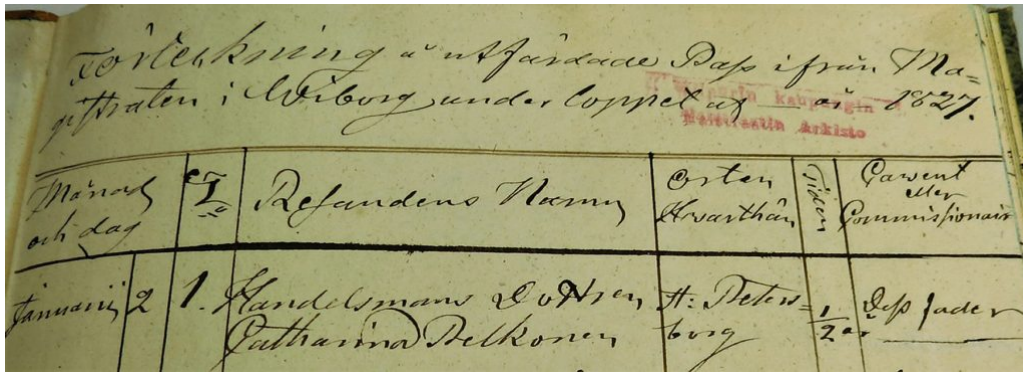
Identiteettidokumenteiksiin kutsutut, liikkumiseen vaaditut henkilötodistukset liittyivät kiinteästi väestökirjanpitoon, jonka laatiminen oli annettu pappien velvollisuudeksi. Kirjanpidon rungon muodostivat papiston ylläpitämät rippi- ja historiakirjat, joiden tietoihin turvauduttiin todistuksia laadittaessa. Väestörekisterin pitämiseksi ajan tasalla tarvittiin täsmälliset tiedot seurakunnasta toiseen siirtyneistä ja ne koottiin muuttokirjoihin. Kirkko oli tärkeässä roolissa myös määrärahyksistä tiedottamisessa, sillä uusista ohjeista ja tarkennuksista pyrittiin muistuttamaan kaupunkilaisia aktiivisesti kirkonkuulutuksilla.<sup>[34]</sup>

Tilapäistä liikkumista varten voitiin hankkia erilaisia asiakirjoja. Toisinaan mukaan saatiin papinkirja (*prästbevis*) tai muuttotodistus (*flyttningsbetyg*), jotka oikeastaan oli tarkoitettu seurakunnasta pois muuttaville.<sup>[35]</sup> Ne olivat hyvin samansisältöisiä todistuksia muuttajan alkuperästä sisältäen tiedot syntymäajasta ja -paikasta, siviilisäädystä sekä kristinopin osaamisesta.<sup>[36]</sup> Niin aikalaisten puheessa kuin kirjallisuudessa termejä on käytetty synonyymeina. Muuttotodistuksen erotti papintodistuksesta lähinnä nimi: se oli nimetty muuttotodistukseksi ja tarkoitettu nimenomaan muuttajalle hänen henkilöisyytensä todentamiseen.

Monikäyttöisten papinkirjojen ja virallisesti pysyvään muuttoon tarkoitettujen muuttotodistusten lisäksi oli olemassa asiakirjoja, jotka oli tarkoitettu pelkkään matkustamiseen. Sisämaanpasseja (*innrikespass*), joista tiedetään hyvin vähän, vaadittiin Ruotsin valtakunnan sisäisessä liikkumisessa ja lääninrajoja ylitetäessä aina 1500-luvulta saakka – järjestelmä purettiin vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla. Sisämaanpassien kategoriaan luettiin lisäksi muun muassa matkapassit (*resebetyg*), joita tarvittiin esimerkiksi kaupunkiin suuntautuneilla kauppatyömatkoilla. Passien tarkoitus oli sama kuin muidenkin todistusten, eli niillä pyrittiin estämään irtolaisuutta ja säätelemään palkollisten liikehdintää. Aluksi passeja kirjoittivat kirkkoherrat, mutta myöhemmin järjestelmä siirtyi maallisten viranomaisten haltuun ja passeja myönsivät niin kaupunkien maistraatit, maaherrat kuin Venäjän viranomaisetkin. Toisinaan mainittiin kyseessä olleen viranomaisen myöntämä lupalappu (*billet*), joka rinnastui sisämaanpassiin.<sup>[37]</sup> Kaikkien ei kuitenkaan tarvinnut kulkea asiakirjojen turvin, sillä ylimmät yhteiskuntaryhmät saattoivat liikkua ilman todistuksia. Heidän oletettiin toimivan aina määräysten mukaan, minkä ohella heidän yhteiskunnallinen statuksensa riitti identiteettidokumentaatioksi.<sup>[38]</sup>

Keskeistä oli, että liikkujia pystyi todistamaan oman henkilöisyytensä ja syntyperänsä, sekä asuinpaikan, uskonnon, maineen ja kunniallisuuden. Tällaiseen tarkoitukseen sopivat toisinaan myös muut asiakirjat, sellaisetkin, joita ei varsinaisesti ollut laadittu liikkumista varten. Käytännössä ihmiset liikkivat mukanaan niin papintodistuksia, muuttotodistuksia kuin erilaisia mainetodistuksia (*frejdbevis*), jotka olivat sisällöltään hyvin samankaltaisia kuin papintodistukset. Mainetodistuksia kutsuttiin toisinaan tarkoituseräällä kuvaavalla nimellä, kuten todistus avioliiton solmimista (*giftebetyg*), eläkettä (*pensionbetyg*) tai sairaanhoitoa (*lasarettebetyg*) varten. Papeilta haettiin myös henkilötodistuksia käräjillä käyntiä varten.<sup>[39]</sup> Eräs mainetodistusten joukkoon luettava dokumentti oli työkirja (*arbetsbetyg*). Se oikeutti henkilön lähtemään tilapäiseen työnhakuun oman pitäjän ulkopuolelle osoittamalla hänen olevan jonkin seurakunnan vakituinen ja henkilökohtainen asukas, vaikka hänet tavattiin työhaussa oman kotiseutunsa ulkopuolella.<sup>[40]</sup> Seurakunnittain oli kuitenkin hyvin vaihtelevia käytäntöjä työkirjojen myöntämisessä ja ilmeisesti myös papiston tiedoissa työkirjasta dokumenttityyppinä. Työkirja kuvaakin mainiosti aikalaistodellisuutta, jossa osaan dokumenteista liittyi lainsäädäntöä ja asetuksia, osassa kyse oli pikemmin eri paikkakunnilla vakiintuneista käytännöistä. Työkirjan myöntäminen näyttää liittyneen 1800-luvulla yleistyneeseen työperäiseen liikehdintään ja siten tarpeeseen todistaa kiinteästä kotipaikkakunnasta ja laillisesta suojeluksesta.

Edellä esitettyjä matkustustodistuksia ei ole juuri säilynyt, mutta liikehdinnästä ja matkustamisesta sekä erilaisten passien ja todistusten olemassaolosta sekä käyttämisestä todistavat rekisterit, joita kaupunkiin tulijoista tai matkaan lähtijöistä laadittiin (Kuva 2). Passi- ja oleskelulupatietoja on maistraattien ja lääninhallitusten arkistoissa<sup>[41]</sup>, ja eräissä seurakunnissa pidettiin muuttaneiden luettelon lisäksi erityistä diaaria annetuista todistuksista<sup>[42]</sup>, kuten työkirjoista ja erilaisista mainetodistuksista. Merityövoima puolestaan kirjattiin "rulliin", joita kontrolloi satamakaupungeissa erityinen merimieshuone, kruunun virasto, joka piti kirjaa aktiivisesti pestejä vastaanottavista merimiehistä. Rullissa eli merimiesmatrikeleissa pysyminen edellytti merimieshuone- ja pestausmaksun säännöllistä suorittamista.<sup>[43]</sup> Myös muualta tulleet merimiehet päätyivät matrikeleihin, vaikka he eivät olleet virallisesti kirjoilla kyseisessä kaupungissa. Toispaikkakuntalaiset kirjattiin matrikelin sivulle pelkistetymin kuin oman kaupungin merenkulkijat, ja he saattoivat olla kirjoittautuneena jonkin toisen merikaupungin merimieshuoneeseen. Toisaalta muualta kotoihin olevien riveillä tapaa myös maalaisia, jotka eivät olleet virallistaneet merimiehen ammattiaan vielä missään satamakaupungissa.<sup>[44]</sup>



Kuva 2: Myönnettyistä passeista pidettiin rekisteriä, joka on säilynyt joiltakin vuosilta. Rekisteriin on kirjattu milloin passi on myönnetty, kenelle, mihin suuntautuvaa matkaa varten ja kuinka pitkäksi aikaa. Useimmiten passin voimassaoloaika vaikuttaa olleen puoli vuotta, mutta passeja voitiin myöntää pidemmäksi ajaksi tai jopa toistaiseksi. Lisäksi on kirjattu takaaja (cawent) tai välittäjä (commissionair), usein isä tai äiti ilman nimitietoa, tai yksinomaan "Rahikainen". Lähde: MMA, Viipurin maistraatin arkisto/Passiluettelot (1827, An:2). Kuva: Piia Einonen

Kulkutyöväki liikkui usein pelkkien työkirjojen tai mainetodistusten kanssa, mutta jos mieli työhön Pietariin, oli syytä varautua monenlaisiin todistuksiin. Kun palkollisille, torppareille, itsellisille ja vastaaville ryhmille annettiin vuonna 1819 oikeus lähteä Venäjälle etsimään työtä enintään kolmen vuoden ajaksi, määriteltiin tarkasti, mitä dokumentteja heillä tuli olla mukanaan. Kotipaikan maaherran myöntämän matkapassin (*rese-pass*) lisäksi heillä piti olla ensinnäkin papin kirjoittama todistus iästä ja maineesta, eli käytännössä papinkirja, ja palkollisilla myös matkustuslupa (*orofs-sedel*). Mukana tuli olla lisäksi kaupungin maistraatin tai maaseudulla kruununvoudin todistus siitä, ettei matkalle ollut esteitä ja verot oli maksettu, sekä vielä kotiseudulta kahden hyvämaineisen takaajan kirjelmät (*löftes-skift*), joilla he sitoutuivat hoitamaan mahdolliset verot.<sup>[45]</sup> Matkaan lähtö vaati siis jopa kuuden eri dokumentin hankkimista.

On tosin syytä muistaa, että säädöksen noudattaminen on eri asia; käytännössä tuskin monikaan noudatti säädöstä kirjaimellisesti ja esimerkiksi passien kanssa oli toistuvia ongelmia. Lähtijöiden olisi pitänyt hakea sisämaanpassi joko maistraatilta tai maaherralta, mutta esimerkiksi Viipurin läänistä matkustettiin sekä suuriruhtinaskunnan muihin lääneihin että Venäjän puolelle usein ilman passeja; esimerkiksi joulukuussa 1828 todettiin "suuren osan läänin asukkaista matkustavan läänistä pois piittaamatta määräyksistä ja ilman siihen tarvittavaa passia". Ongelmien katsottiin johtavan siihen, että yleinen turvallisuusvaarantui yksilöimättä vaaraa sen tarkemmin.<sup>[46]</sup> Tämän voi nähdä oireena uudesta ajasta ja toisaalta sekä liikkumaan työntävien että vetävien seikkojen lisääntymisestä: kasvava väkimäärä pakotti etsimään elantoa muualta ja alkava teollistuminen sekä kaupungit tarjosivat siihen mahdollisuuksia. Sisämaanpassit ja jäykän muodolliset käytänteet niiden myöntämisessä eivät enää pysyneet muutoksessa mukana ja ihmiset liikkuiivat entistä enemmän ilman asiaankuuluvia papereita.

Matkustus- ja identiteettidokumenteilla pyrittiin siis luomaan yleistä turvallisuutta samalla kun huolehdittiin siitä, että kulkijat olivat laillisilla asioilla. Erityisesti kaupungeissa koettiin tärkeäksi olla perillä vierailijasta muukalaisista. Kaupunkien omat järjestysäännöt saattoivat edellyttää kaupunkilaisilta ilmoitusta vierailijoista sekä isoista väenkokoontumisista kuten perhejuhlista.<sup>[47]</sup> Myös sanomalehdissä raportoitiin matkustajista, kuten saksalaisesta leipurikisälli Staderista, jonka kerrottiin majoittuvan viipurilaisen leipurimestari Ziencken luona.<sup>[48]</sup> Matkalaisia siis todistettavasti liikkui ja vaikka turismi oli edelleen vähäistä, sekin oli ilmiö, joka näkyi erityisesti Viipurissa: jotkut olivat menossa katsomaan Imatrankoskea ja toiset kiertomatkalle Venäjälle, eräs hollantilainen puolestaan oli hvin vuoksi reissaamassa Venäjän halki Konstantinopoliin.<sup>[49]</sup>

Asiakirjat eivät kuitenkaan taanneet sitä, että kaupunkiin tulija otettiin avosylin vastaan, saapui hän sitten tilapäisen työn perässä tai haaveissaan pysyvämpi muutto. Kun maalarikisälli Carl Gustaf Rönn anoi porvarisoikeuksia ja niiden myötä käsityöläismestarin asemaa Viipurissa, hän esitti hakemuksensa liitteenä Loviisassa kesäkuussa 1837 päivätyn mainetodistuksen. Siinä pastori Hougberg todisti, että Rönn oli syntynyt Myrskylän pitäjässä vuonna 1812 ja elänyt moitteetonta elämää. Rönnin tietämys kristinuskosta oli auttava ja hän oli osallistunut ehtoolliselle – nämä seikat olivat käytännössä kunniallisen elämän edellytyksiä.<sup>[50]</sup> Rönnillä oli esittää hakemuksensa tueksi lisäksi Porvoon maistraatin antama todistus oppiajan loppuunsaattamisesta ja oppimestarinsa allekirjoittama kisällikirja (*gesäll bref*) sekä kaksi suosituskirjettä. Dokumentit todistivat, että Rönn oli koulutettu määräysten mukaan ja hän oli taitava työssään. Osa Viipurin porvareista vastusti Rönnin ottamista mestariksi, koska vakuuttavista todistuksista huolimatta Rönniä ei tunnettu alueella (*såvida SK<sup>den</sup> icke vore känd å orten*). Maistraatti kuitenkin katsoi tarpeelliseksi saada Rönn maalarimestariksi, koska hänet määrättiin suorittamaan koe ja muutamaa kuukautta myöhemmin hänelle myönnettiin mestarin arvo ja porvarisoikeudet Viipurissa.<sup>[51]</sup>

Käsityöläiset ja kauppiat valvoivat etujaan ja pyrkivät luonnollisesti varmistamaan, että kaikilla porvarisammateissa jo työskentelevillä oli riittävät mahdollisuudet elinkeinonharjoitukseen ja toimeentuloon – uusia mestareita ja kauppiaita otettiin vain silloin, kun ammatinharjoittajia ei ollut riittävästi kaupunkilaisten tarpeita täyttämään.<sup>[52]</sup> Toki taustalla vaikuttivat mahdollisesti monet muut seikat, kuten uskonto tai etninen tausta, mutta vastaavissa tapauksissa asiakirjoihin on kirjattu lähes yksinomaan taloudelliset perustelut. Asiakirjojen olisi pitänyt riittää todistamaan yksilön kyvykkyydestä elättää itsensä ja toimia osana yhteisöä, mutta paikallisyhteisön ja sen jäsenten vastaanotto oli usein olennaisempaa. Eli toisinaan mikään nippu todistuksia ei ollut tarpeeksi, toisinaan todistusten puuttumista voitiin katsoa läpi somien.<sup>[53]</sup>

Matkustusasiakirjat vastaanottavilla viranomaisilla, papistolla ja yhteisöllä oli liikkumisessa oma roolinsa. Niin kotimaisten kuin ulkomaalaisten matkustajien asiakirjat piti toimittaa viranomaisille viivyttämättä. Tullakseen rekisteröidyksi uudessa kotipaikassaan tulijan piti jättää papintodistuksensa tai muuttokirjansa uuteen kotipitäjään. Vuoden 1805 palkollisasetuksen mukaan muuttokirjan toimitusaika uuteen seurakuntaan oli kaksi viikkoa. Isännillä oli velvollisuus sakon uhalla huolehtia uusien palkollistensa muuttokirjan viemisestä seurakuntansa pappilaan.<sup>[54]</sup> Ilman todistuksen rekisteröintiä seurakunnassa, ja sen myötä muuttajan identifioimista ja seurakunnan jäseneksi liittämistä, ei ollut mahdollista saada uutta papintodistusta, kuten köydenpunojan oppipoika Jacob Jungman sai todeta. Hän valitti Viipurissa vuonna 1834, että hänelle ei annettu papintodistusta. Seurakunnasta tätä perusteltiin sillä, että Jungman ei ollut esittänyt aikaisempaa todistustaan. Jungmanin mukaan hänellä kuitenkin oli aito papintodistus, mutta se oli Marie Hackmanin hallussa.<sup>[55]</sup>

Isännän tuli viedä vieraidensa matkapassit kaupungeissa maistraatille 12 tunnin kuluessa, maalla nimismiehelle neljän päivän sisällä. Lupamenettely puolestaan riippui jossakin määrin siitä, oliko matkustaja yksinomaan läpikulkumatalla ja viipymässä muutaman päivän, vai mahdollisesti jäämässä kaupunkiin kuukaudeksi tai jopa pysyvästi; tällöin matkapassi piti vaihtaa oleskelun oikeuttavaan passiin. Kulkijoiden valvomiseen kiinnitettiin huomiota erityisesti 1820-luvulla ja samalla viranomaisia muistutettiin, että määräyksiin tuli suhtautua tarkasti, jotta "kuulumattomat" ihmiset eivät onnistuisi ujuttautumaan läänisiin (*..obehörige personer ej må få tillfälle insmyga sig här i Länet*).<sup>[56]</sup> Niiden, jotka eivät jääneetkään oleskelemaan uudelle asuinseudulle vaan palasivat takaisin vanhalle kotipaikalle, piti sakon uhalla ilmoittautua viipymättä, mutta viimeistään kuukauden kuluessa paluutaan maistraattiin ja samalla palauttaa passi. Se taas toimitettiin edelleen maaherralta.<sup>[57]</sup> Tällä pyrittiin epäilemättä estämään passien laitton käyttö ja mahdollinen väärentäminen.

Viranomaisten lisäksi majoittajien tuli tarkistaa matkustavaisten paperit. Käytännössä siis esimerkiksi kestiekivareissa tuli aina vaatia nähtäväksi yöpyjän passi. Sama vaatimus koski yksityishenkilöitä, jotka majoittivat tilapäisesti kaupungissa viipyviä tai vasta kaupunkiin muuttaneita henkilöitä. Kuten määräyksissä toistettiin, passittomat olivat lähtökohtaisesti tuntemattomia ja epäluotettavia, ja jos oli syytä epäillä heitä esimerkiksi irtolaisiksi tai kerjäläisiksi, asiasta piti ilmoittaa viranomaisille sakon uhalla. Ilman asiankuuluvia matkustusasiakirjoja liikkuvia majoittavat voitiin tuomita laittomasta hysäämisestä.<sup>[58]</sup>

Paperittomuus leimasi siis yksilön vähintään epäluotettavaksi, mutta pahimmassa tapauksessa irtolaiseksi. Yleisestikin kaikki pappien laatimat todistukset kytkeytyivät yksilöiden sosioekonomiseen taustaan ja ne olivat tärkeitä dokumentteja erityisesti muuttajan maineen kannalta. Tavalla tai toisella vaurioitunut kunnia seurasi mukana, sillä mahdolliset harhapolut puhtaan maineen tieltä päätyivät papinkirjoihin ja todistuksiin seuraten henkilöä läpi elämän. Ne saattoivat myöhemmin muodostua jopa esteeksi muutolle, ainakin vastaanottavan yhteisön näkövinkkelistä. Toisaalta tämä mahdollisesti johti siihen, että liikkeelle lähdettiin ilman todistusta – tai jopa hankittiin väärennetty dokumentti henkilöllisyydestä. Todistusten keskeisyydestä henkilöllisyysdokumenteina todistavatkin osaltaan juuri väärennökset. Tärkeyttä kuvaa myös se, että toisin kuin väärennettyihin passeihin liittyneitä tapauksia, väärennettyjä todistuksia hallussaan pitäneet joutuivat suoraan hovioikeuden käsittelyyn paikallisen oikeuslaitoksen sijaan.<sup>[59]</sup>

Siitä huolimatta, että ylimpien yhteiskuntaryhmien ei tarvinnut todistaa henkilöllisyydestään erilaisin dokumentein, asiakirjakäytäntö oli kuitenkin tasapuolinen järjestelmä ja jokaisella oli periaatteessa mahdollisuus saada tarvittavat todistukset. Papereiden saaminen ei ollut suoranaisesti varallisuudesta kiinni, vaikka matkaan lähteminen varoja vaati. Henkilötodistusten tarvetta lisäsi aikakauden ennätymäinen väestönkasvu. Samaan ajanjaksoon osui myös sukunimien yleistymisen patronymien rinnalle erityisesti Länsi-Suomessa, sillä paikkaan ja tilaan sidotut talonnimet eivät sopineet liikkuvammalle itsellistäväestölle. He ryhtyivät entistä useammin käyttämään itsestään erityistä sukunimeä, jolla tunnistaa liikkeelle lähteneet ihmiset kotipaikkakuntansa ulkopuolella erotuksena lukuisiin muihin eeva leena mikontyttäriin ja juho heikinpoikiin.<sup>[60]</sup>

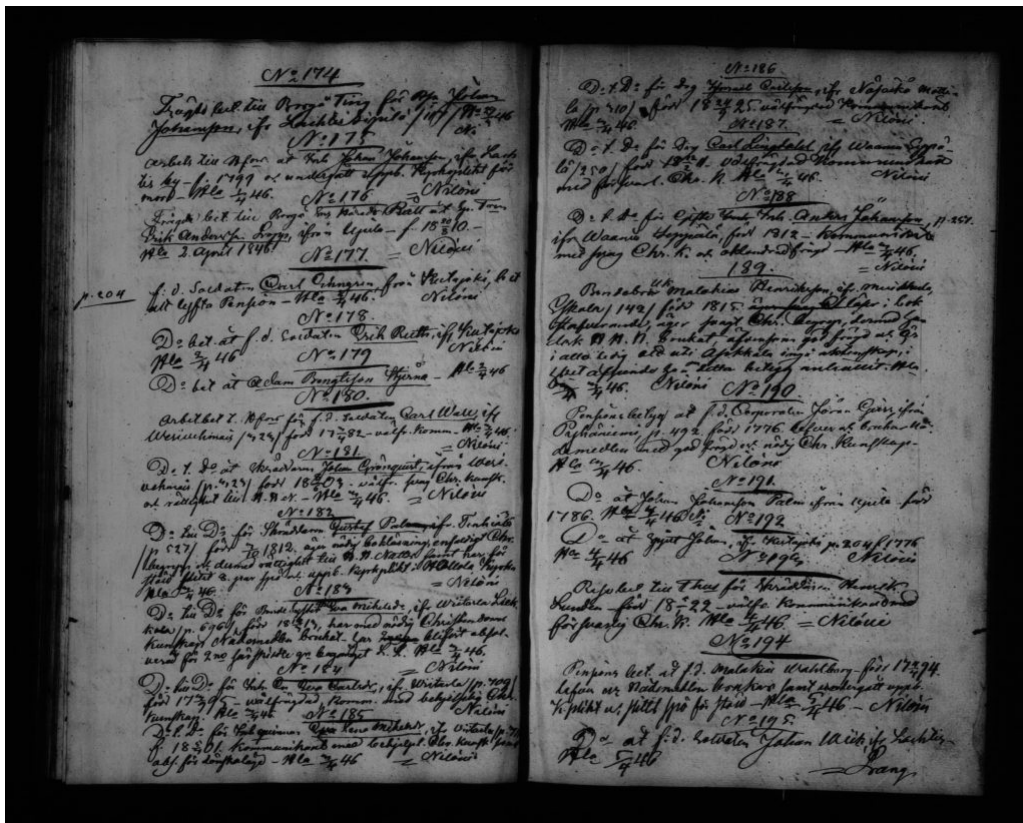
Erlaisia identiteettidokumentteja voi siis pitää liikkumista demokratisoivana välineenä; suhteet ja luottamusverkot eivät olleet ainoa väylä paremman toimeentulon lähteille. Kontrollista ja vaadittujen asiakirjojen paljoudesta huolimatta ihmisten mahdollisuus päättää omasta elämästään lisääntyi. Jokaisella oli kuitenkin paitsi erilaiset lähtökohtansa lähteä matkaan, samoin erilaisia syitä liikkua. Seuraavaksi valotamme, millaista työn ja kaupan perässä kulkeva väki yleensä oli.

## KULKIJOIDEN TUNNUSPIIRTEITÄ

*Eeva Leena oli työnhakuun lähtiessään keski-ikäinen nainen ja aleneva säätykierto oli hänelle tosiasia – talonpojan pojan tyttärenä hänellä ei ollut tulevaisuutta kotitilalla, vaan toimeentulon hankkiminen edellytti pois lähtemistä. Eeva Leenalla oli takanaan lukuisia pestejä piikana lähiseudun rusthollissa ja muissa taloissa, mutta 24-vuotiaana saatu avioton lapsi mutkisti tilannetta ja pakotti hänet palaamaan kotitilalle. Sen jälkeen häntä seurasi asiakirjoissa halventava qp- eli naisihminen-merkintä, joka viittasi maineen kyseenalaisuuteen ja mahdollisesti vaikutti työllistymiseen kotiseudulla. Vaikka Eeva Leenan ensimmäinen kaupunkikokeilu oli lyhyt, poiki se myöhemmin muita matkoja. Seuraavan 15 vuoden aikana hän oli vakituinen vieras Helsingissä, mutta työkirjalla. Useimmiten Eeva Leena kulki yhdessä itsellisesken ja talonpojan tyttären kanssa, sillä yhdessä matkaan lähteminen antoi turvallisuuden tunnetta.*

Maanteillä oli monenlaisia kulkijoita. Jo matkadokumentit – tai niiden puuttuminen – todistivat yksilön sosioekonomisesta asemasta ja matkan luonteesta. Siinä missä aatelisten tuli säätynsä mukaisesti kustantaa matkoja Eurooppaan, maaseudun väen liikkumisen rajat määräytyivät työn ja leivän hankinnan tai kirkko- ja kääjämatkojen mukaan. Kaikkein köyhimmät ja vähävaraisimmat henkilöt eivät voineet lähteä pitkälle kaupunkimatalle, sillä jonkinnäköistä matkakassaa ja ruokaa tarvittiin jo lähtöä varten. Kun päivämatkan pituus oli kävellen keskimäärin 20-30 kilometriä, tuli vähäisemmillekin reissuille löytyä majoitusja ateriat.<sup>[61]</sup> Työn perässä liikkuvien piti tulla toimeen jollakin tapaa paitsi matkan aikana, myös perillä ensimmäisen palkan saamiseen saakka. Varallisuustaso ei kuitenkaan yksinomaan selittänyt matkaanlähtöä, sillä myös köyhyys ajoi kerjuumatkoille, vaikka kiertely ei ollut lähtökohtaisesti luvallista. Liikkumisen muodot ja tarkoitukset olivat siis sääty-yhteiskunnassa usein seurausta yksilön asemasta yhteisössä, toisaalta taloudellisista resursseista, toisaalta tarpeista. Lisäksi ne olivat sidoksissa yksilön sukupuoleen, elämänvaiheeseen ja ikään. Miehillä ja naisilla oli erilaisia selviytymiskeinoja molempien yhteisen päämäärän, eli elannon ja toimeentulon saavuttamiseksi.<sup>[62]</sup>

Maaseudun tutun elinympäristön jättäminen työn ja toimeentulon takia liittyi yleensä – tavalla tai toisella – maanomistukseen tai pikemminkin sen puutteeseen. Ne, joilla maata oli, pysyivät tiiviimmin kotona huolehtimassa pelloistaan, karjastaan ja kotitilan sivuelinkeinoista kuin itselliset, tilattomat ja vuosipalkkolisten työmarkkinoiden ulkopuolella oleva työväki. Maatilan hoitaminen vaati paitsi koko perheen ja vuosipalkkolisten työpanoksen, toisinaan myös tilapäisesti palkattua työvoimaa. Tilapäistyövoimana toimiva, maata omistamaton väestö olikin herkemmin taloudellisten suhdanteiden vaihteluiden armoilla kuin maanomistajat. Kun työtä ei ollut kotiseudulla tarjolla, täytyi elannon perässä lähteä kauemmas. Esimerkiksi työkirjojen hakijat olivat usein tilatonta väestönosaa, jonka piti löytää toimeentulonsa laajalta alueelta ja satunnaisia työmahdollisuuksia hyödyntäen.<sup>[63]</sup> (Kuva 3) Maaseudun rakennemuutoksen seurauksena lähtemispäätöksen teki yhä useampi ja ilmiö näkyi niin suuriruhtinaskunnan kaupungeissa kuin Pietariissakin.



Kuva 3: Aukeama Hollolan emäseurakunnan pappien pitämästä annettujen todistusten diaarista. Eeva Leena Mikontyttäreille myönnettiin työtodistus Helsinkiin 3.4.1846 (numero 185). Lähde: HMA, Hollolan seurakunnan arkisto, Annettujen todistusten diaari 1846-1859. Kuva: Kansallisarkisto, Digitaaliarkisto

Ammattinharjoittamisen vuoksi liikkuvat voi jakaa karkeasti kolmeen ryhmään. Ensinnäkin oli väkeä, jonka osaaminen ja taidot perustuivat kokemukseen ja toiseksi heitä, jotka olivat saaneet koulutusta ammattiinsa ja jotka ammattiin liittyvän elämänvaiheen vuoksi lähtivät liikkeelle. Kolmanneksi oli ryhmä, jonka työhön sisältyi liikkuminen. Ensin mainittu ryhmä oli peräisin erityisesti maaseudulta, jossa varsinkin miesten työtillaisuudet alkoivat vähentyä tai muuttua 1800-luvun aikana renkien lukumäärän pienentyessä. Vuosipalkollisen pestin sijaan entiselle rengille tarjottiin asuinsija ja häntä työllistettiin vain maatalouden sesonkaikoina. Työtä oli tällöin pakko lähteä hakemaan muualta. Muonatorppari- ja muonarenkikulutturin synty lisäsi kulkutyöläisten määrää, sillä sesonkaikojen ulkopuolella he olivat näkökulmasta riippuen vapaita tai pakotettuja etsimään muita töitä.<sup>[64]</sup> Esimerkiksi Hollolassa valtaosa työkirjan ottajista oli miehiä, entisiä renkejä ja itsellisiä, joita toisinaan houkutteli rakennustyömaille.

Oli työkirjan ottajissa Eeva Leenan kaltaisia naisiaakin. He olivat yleensä kulkutyöläisiksi lähteneitä miehiä vanhempia, kolmenkymmenen ja kuudenkymmenen ikävuoden välillä olevia itsellisiä naisia. Miesten tavoin tälle ryhmälle oli yhä vähemmän työtillaisuuksia maaseudulla, eivätkä sellaiset perheellisiä koskevat syyt kuten lastenhoito välttämättä pidätelleet heitä. Nuorilla naisilla ei vastaavaa lähtöpainetta ollut, sillä esimerkiksi piikojen osuus maatalouden työvoimasta pikemminkin kasvoi. Osin synynä oli karjatalouden kehittyminen, osin se, että naiset olivat halvempaa työvoimaa.<sup>[65]</sup> Lisäksi nuoret naiset saattoivat muuttaa kaupunkiin varsinaisella muuttokirjalla, sillä muuttoreajoitukset eivät koskettaneet heitä samalla tavoin kuin keski-ikäisiä naisia.

Kulkutyöväki koostui siis monenlaisista lähtijöistä ja käytännössä ainoastaan talonpoikaistalouksien emännät eivät liittyneet joukkoon - isännätkin lähtivät toisinaan matkaan työn perässä.<sup>[66]</sup> Sen sijaan toimeentulon vuoksi liikkuvien toinen ryhmä, eli ammattiin liittyvän elämänvaiheen vuoksi liikkuvat, tunnetaan erityisesti kisällien ansiosta. Kisällien työuraa leimasi liikkuvuus ennen asettumista kaupunkiin ja porvarisoikeuksien saamista, tai pitäjänkäsityöläisen uraa maaseudulla.

Kolmanneksi voidaan erottaa ryhmä, jonka työntekoon sisältyi liikkuminen; tähän joukkoon kuuluivat esimerkiksi kaupustelijat, rahtarit ja merenkulkijat.<sup>[67]</sup> Heille teollistumista edeltänyt kaupungistuminen sekä ennen kaikkea ulkomaankaupan kasvu loivat motivaation lähteä maalta satamakaupunkeihin tai tarttua kuljetusalan ja kaupan kasvun luomiin työmahdollisuuksiin maanteillä ja sisävesillä. On todettu, että merityövoiman ensimmäinen aalto tuli kaupunkien omasta työväestöstä ja alemmasta porvaristosta, toinen aalto saaristopitäjien merenkulkutaitoisista tilattoman väestön perheistä ja vasta kolmanneksi sisämaasta.<sup>[68]</sup> Yksittäisiä, eri puolilta maata tulevia henkilöitä tapaa merikaupunkien pestinotosta jo vuosisadan alkupuolella. Muutoinkin merimiesväestö oli hyvin monenkirjavaa sosiaalisen ja maantieteellisen taustan, ammattitaidon, siviilisäädyn ja iän suhteen, vaikka suurin joukko muodostui nuorista ja naimattomista miehistä.<sup>[69]</sup>

Merimiesten työpestien valinta oli aina tapauskohtaista. Kun jotkut näyttävät ottaneen vastaan satunnaisia pestejä, toiset näyttävät luoneen valinnoilla suhteellisen selkeää uraa. Vaasalainen Gustaf Erik Rönnerberg oli matkoillaan sattunut Poriin ja oli kaupungissa kesäkuussa 1842 pyrkimässä Riikaan lähtevään *Triton*-alukseen. Yksittäinen ”työkeikka” onnistui, ja Rönnerberg pestattiin puolimatruseiksi 20 päivää kestäneelle merimatkalle. Seuraavana päivänä hän otti Porin merimieshuoneelta työpassin. Sen turvin hän jatkoi matkaansa toiseen mahdolliseen merityötä tarjoavaan paikkaan, Kristiinankaupunkiin (*”förpassad till Kristinestad”*).<sup>[70]</sup> Eckeröläinen, jo 42-vuotias Erick Söderström kävi Porissa saman vuoden heinäkuussa tehdäkseen parin kuukauden työmatkan *liksellä* Lontoon suuntaan. Laivan palattua Poriin hän lähti takaisin kotiseudulleen. Ahvenanmaalta kotoisin olevana hänellä oli mitä luultavimmin kokemusta merenkulusta, mutta on mielenkiintoinen kysymys, miksi hän päätyi hakemaan työtä juuri Poriin eikä kotia lähempänä oleviin, varsinaissuomalaisiin merikaupunkeihin.

On yksinkertaistavaa sanoa, että vain naimattomat ja kotiyhteisöstään irralliset merimiehet kulkivat paikkakunnalta toiselle. Merimiehen työ oli usein tilapäistä eikä aina vaatinut pysyvää paikkakunnan vaihtoa. Usein perhe liikkui miehen perässä. Joskus tämä tapahtui ilman virallista muuttoliikettä ja seurakunnan vaihtoa.<sup>[71]</sup>

Toimeentulon vuoksi liikuttiin muutenkin kuin varsinaiseen ammattinharjoitukseen liittyen. Edes talonpojat eivät voineet pysyä yksinomaan kotitilallaan. Maakaupan kiellon vuoksi talonpojat kuljettivat tuotteitaan myytäväksi kaupunkiin, josta he vastaavasti ostivat sellaisia hyödykkeitä, joita omassa pitäjässä ei ollut saatavilla. Kaupankäynti satoi osapuolia toisiinsa ja loi myöhempääkin liikettä osapuolten välille. Kauppaa käytiin usein luotolla ja syntyneet velat olivatkin yleensä peräisin vaihdosta eivätkä varsinaisesti rahalainasta; suurin osa kauppiasveloista oli pieniä ja



summat epätasaisia. Kaupunkilaisille maksettavia velkoja merkittiin esimerkiksi Ilmajoella 1796-1830 keskimäärin joka viidenteen talonpoikaistalouden isännän tai emännän perukirjaan. Talonpojilla itsellään oli huomattavasti harvemmin omia saatavia kauppiailta tai muilta kaupunkilaisilta, mikä kertoo paitsi vahvoista kauppahuoneista, myös talonpoikien vahvasta kulutuksen asteesta kaupungeissa. Talonpojilla ja kauppiailla oli kuitenkin enemmän keskinäistä kaupankäyntiä ja luottoliikettä kuin perukirjat kertovat, sillä asiakirja paljastaa vain kuolinhetken tilanteen.<sup>[72]</sup> Keskeistä luottokaupan osalta on ymmärtää, että velkaa jäänyt talonpoika palasi kauppahuoneeseen aina uudestaan ja kulki yhä uudelleen kotoa kaupunkiin.

Merkittävin osa luottoon päätyvästä vaihdosta käytiin maaseutuväestön kesken paikallisyhteisöissä.<sup>[73]</sup> Yhteisössä yksilön asemaa osaltaan määrittävät seikat kuten hyvä maine, luottamukselliset suhteet ja varallisuustaso olivat sellaisia valtteja, jotka omalta osaltaan vaikuttivat velkojan ja velallisen maantieteelliseen etäisyyteen ja sitä kautta liikkumisen tarpeeseen. Talonpojat olivat keskimäärin varakas joukko, johon saatettiin luottaa; heidät tunnettiin ja siksi heidän oli yleensä helpompi saada lainaa jo omassa kylässä tai oman seurakunnan alueelta. Missään tapauksessa kaikki talonpojat eivät kuitenkaan olleet yhdenvertaisia ja heidän asemansa sekä statuksensa vaihteli myös elämäntilanteen myötä. Monella talonpojalla oli silti mahdollisuus laajentaa suhdeverkostoaan pitäjärajojen yli lainaa antamalla. Velkojan näkökulmasta velallisen läheinen sijainti lisäsi luotettavuutta, joten voidaan myös ajatella, että talonpojat olivat itse valmiimpia ottamaan riskejä antamalla lainaa kaukana asuville.<sup>[74]</sup>

Kauppa-asioissa miesten ja naisten liikkuvuus oli erilaista. Maalta kaupunkiin asioita hoitamaan lähtivät pääsääntöisesti miehet. Tämän voidaan päätellä esimerkiksi kauppiaiden perukirjoista, joihin maaseudun naisia merkittiin velkaosapuoliksi harvemmin kuin miehiä.<sup>[75]</sup> Esimerkiksi Kristiinankaupungissa 1700-luvun lopulla merkittiin raatimiehen ja kauppiaan rouva Elisabeth Holmströmin perukirjaan yhteensä 164 eri velkaosapuolta, joista 24 oli naisilta, näistä viisi maaseudulta. Näissäkin kyse oli leskistä, joilla saattoi olla miestensä solmimia velkasuhteita vielä kontollaan. Toisaalta leskien toimivalta oli vaimoja suurempi, joten on mahdollista, että heillä oli myös omia kauppavelkoja. Perukirjaan listatun velallisen tai velkojan sukupuolesta voidaan yleensä päätellä, että juuri kyseinen henkilö on tehnyt kaupan ja jäänyt velkaa, eikä kyse ole perukirjaan merkityn velallisen tai velkojan puolison sitoumuksista.<sup>[76]</sup> Pelkät perukirjamerkinnot eivät luonnollisesti kerro kaikkea kauppiaiden ja maaseutuväestön luottokaupasta, mutta pitkällä aikavälillä tulkittuna ne kertovat maalaisnaisten ja kaupungin kauppiaiden välisestä luottokaupasta yleisellä tasolla; sitä oli, mutta huomattavasti vähemmän kuin miehillä, jotka useammin kävivät kaupungissa.

Työ, kauppa ja velka liikkuttivat ihmisiä kaikista kulkemisen kustannuksista ja uhista huolimatta.<sup>[77]</sup> Ihmisiä työnsivät ja vetivät matkaan erilaiset tekijät, eikä jälkikäteen voida varmasti sanoa, miksi kukin on matkaansa taittanut. Yleisesti on kuitenkin mahdollista osoittaa tiettyjä tekijöitä, jotka vaikuttivat lähtöpäätöksiin ja vetivät matkaan, ja tähän teemaan perehdymme seuraavassa luvussa.



Werner Holmbergin öljymaalaukseen Maantie Hämeessä (Helteinen kesäpäivä) vuodelta 1860. Lähde: Wikimedia Commons, Kansalliskallio

## MATKAAN TYÖN JA LEIVÄN PERÄSSÄ

*Eeva Leenan tulevaisuus kotikylällä ei 1830-luvulla näyttänyt kovin valoisalta: työtilaisuuksia oli niukalti ja katovuodet verottivat työllistymismahdollisuuksia maataloudessa entisestään. Työtä kyllä saattoi olla silloin tällöin, mutta ne eivät yksin riittäneet elämisen perustaksi. Kun Eeva Leenalla oli vielä tytär elätettävänä ja sen seurauksena jossakin määrin kyseenalainen maine, kaikkien talojen ovet eivät olleet heille avoinna. Helsinkiin jääminenäkään ei näytä olleen ratkaisu, vaan Eeva Leena palasi takaisin kerta toisensa jälkeen. Kaupunkityöt olivat usein kausiluonteisia ja toisaalta tytär veti häntä takaisin kotiseudulle, sillä tytär juurtui kotikylään seuraten äitinsä jälkiä piikana. Myös hän sai aviottomia lapsia, mutta äitinsä liikkuvaa elämäntapaa tytär ei perinyt.*

Matkaan lähtö oli aina mahdollisuus. Erilaisia reissuja suunnittelevat punnitsivat lähtöään monilta eri kantilta, haittoja ja hyötyjä summaten, aina kuitenkin kykenemättä täydellisen varmasti tietämään, mitä valinnasta lopulta seurasi. Liikkumisen epävarmuus 1800-luvun alun Suomessa liittyi paitsi fyysisiin uhkisiin, myös matkalla ja määränpäässä tavattavien ihmisten ja yhteisöjen hyväksyntään. Näistä jälkimmäiseen pystyttiin varautumaan asiakirjain ja todistuksien, lisäämällä omaa tunnettavuutta. Muukalaisuutta pelättiin, mikä kuvastuu varhaismodernille ajalle tyypillisissä tarinoissa, joissa huijarit liikkuvat tekaistun identiteetin turvin.<sup>[78]</sup> Liikkumisen hyödyt puolestaan liittyivät paitsi toimeentuloon eri muodoissaan, myös oman maailmankuvan laajentamiseen. Aikalaiset eivät pelkästään vastaanottaneet tietoa vaan hankkivat sitä lisäksi itse

liikkumalla ja alkoivat muodostaa omaa käsitystään maailmasta ja yhteiskunnasta. Vielä 1800-luvun alussa kansa sai uutisensa ja tietonsa muusta maailmasta pääosin saamastuolista käsin. Sieltä kuulutettiin työnjanoiselle rahvaalle myös työtillaisuuksista ja kannustettiin näin lähtemään liikkeelle.<sup>[79]</sup>

Liikkeelle lähtö saattoi yksinkertaisimmillaan johtua perheen ja yksilön elämänkaaren vaiheesta, jolloin seurauksena oli paitsi lyhyen, myös pitkän aikavälin vaikutuksia toimeentuloon. Palkollisikään tulleet nuoret lähtivät kotoaan ja aloittivat mahdollisesti vuosikausia kestäneen vaelluksensa palveluspaikasta toiseen. Joskus taas koulutuksen hankkiminen vaati muuttoa oppimestarin luo. Lapset saattoivat asua hoidettavina muualla kuin synnyinkodissaan tai ruokakunta täydentyi aika ajoin ruotuvaivaisilla, loisisilla ja muilla asukeilla. Perheiden koko ja kokoonpano muuttuivat aika ajoin ihmisten liikkeessä olon vuoksi.<sup>[80]</sup> Liikkuminen lisäsi perheen verkostoja, joiden ansiosta seuraavan sukupolven työllistymis- ja avioitumismahdollisuudet parantuivat. Elinympäristöä vaihtaneet tilattomat perheet kokivat todennäköisemmin sosiaalista nousua kuin paikallaan pysyvät. Toki liikkuvan väestönosan sosiaalisesti ja taloudellisesti parantuvia olosuhteita saattoi selittää se, että he olivat lähtökohtaisesti paremmista oloista kuin ne, jotka jäivät aloilleen.<sup>[81]</sup>

Kaupungit ovat aina houkutelleet matkustajia, olivat he sitten turisteja, kauppiaita tai ostosmatkalaisia. Liikkuvuuden näkökulmasta kaupunkien vetovoima liittyi kuitenkin ennen kaikkea työtillaisuuksien tarjontaan, sillä kaupunkien oma suojelustyöväki ei riittänyt täyttämään työläisten tarvetta, vaan tilaa oli muillekin. Maaseudulta tulevalle osaavalle työvoimalla oli rakennustyömaille kysyntää. Kaupunkien oma suojelustyöväki vastusti ulkopuolisen työvoiman käyttöä, sillä se tunsu oman asemansa uhatuksi palkkojen polkemisen pelossa.<sup>[82]</sup> Naiset työllistyivät muun muassa tiilenkannossa tai satamassa rahdin lastauksessa. Kotoa tutut työt, pyykkääminen ja ruoanlaitto, tarjosivat niin ikään ansiomahdollisuuksia.<sup>[83]</sup> Taloudellisesti suotuisat suhdanteet sekä houkuttelevat rakennustyöt kasvattivat muuttoliikettä kaupunkiin 1800-luvun alussa jopa sinä määrin, että se oli tuolloin suhteellisesti voimakkaampaa kuin teollistumisen huippuvuosikymmeninä 1800-1900-lukujen vaihteessa – tätä korostaa entisestään virallisissa tilastoissa näkyvätön kulkutyöväki.<sup>[84]</sup>

Kasvusta huolimatta kaupunkien muuttoliike oli säänneltyä, ketä tahansa ei otettu pysyväksi asukkaaksi. Käsitöläisikäsiä tuli erilaisin asiakirjoin todentaa oma koulutuksensa, mutta tämäkään ei aina riittänyt. Kaupunkien suojelustyömiehiksi haluavilta puolestaan edellytettiin monissa kaupungeissa muutaman vuoden kokemusta kaupungin töistä.<sup>[85]</sup> Kaupungissa elämistä tuli näin laillisesti tai laittomasti kokeilla ennen hakemusta päästä asukkaaksi, jolloin muidenkin kriteerien tuli täytyä.<sup>[86]</sup> Tilapäinen ja epävirallinen, työperäinen liikehtiminen oli toisinaan edellytys myöhemmälle pysyvälle muutolle.

Työnantajan näkökulmasta maaseudulta tuleva, usein ammattitaidoton työvoima merkitsi matalia työvoimakustannuksia. Merimiehen työ oli ajan oloissa vielä verrattain harvinaista palkkatyötä, jossa ansiot maksettiin rahassa, usein vieläpä kuukausipalkalla. Tämän lisäksi merimiehen luontoisetuihin kuuluivat ruoka ja majoitus. Työ tarjosi lisäksi periaatteessa etenemismahdollisuuksia aina ammattitaidottomasta laivakokista päällystöön asti.<sup>[87]</sup> Oletettavaa on että raha ja palkka motivoivat myös tilapäistä kaupungin työvoimaa. He eivät olleet sidottuja vuosipalkallisen rooliin ja olivat vapaita lähtemään esimerkiksi hyvin maksetun työn perään.

Seikkailunhalu ja mahdollisuus nähdä maailmaa on aina liitetty merimiehen työhön. Sama motiivi liikutti myös muuta kulkutyöväkeä taloudellisten tarpeiden ohella. Nuoret, joiden kiinteät siteet kotiseutuun olivat vähäisiä, lähtivät etsimään omaa paikkaansa maailmalta. Osa saattoi pakoilla vaikeuksia, vaikka periaatteessa ainakin merimiehiksi pestattavien maine tuli tarkastaa, eikä matkaan saanut laskea esimerkiksi merimiehiä, jotka oli haastettu oikeuteen.<sup>[88]</sup> Halu nähdä maailmaa kotikulmien ulkopuolella vaikutti epäilemättä myös useiden käsilläisten reissaamiseen, vaikka painavampia syitä lienevät kuitenkin olleet toimeentulo ja mahdollisuus ammatinharjoitukseen.

Päätettiinpä työn ja leivän perässä lähteä minne tahansa, valintaan vaikuttivat muiden kokemukset ja ryhmäpaine. Tietyiltä alueilta ja kylistä suunnattiin runsain joukoin kulkutyöläisiksi; tähän vaikuttivat jaetut kokemukset liikkuvasta työstä, mutta epäilemättä myös tilattoman väestön paljous ja pula töistä. Joillekin alueille puolestaan muodostui erityinen maine hyvien työmiesten ansiosta. Esimerkiksi Pohjanmaalla taitavien kirvesmiesten työvaelluksista Helsinkiin muodostui suorastaan perinne.<sup>[89]</sup> Molempipuolisen tiedon muodostaminen paitsi matkustajasta, myös matkan kohteena olevasta paikasta ja yhteisöstä oli keskeistä. Mitä luotettavampaa tietoa liikkeelle lähtijällä oli matkan päässä odottavista työtillaisuuksista, sitä paremmin mielin hän saattoi jättää kotiseutunsa. Hyvät kulkuyhteydet eivät sinänsä olleet syy lähteä, mutta ne edesauttoivat asiaa.

Ilmiesivät materiaaliset seikat, kuten perustarvikkeiden ja kulutushyödykkeiden hankkiminen sekä omien tuotteiden myyminen, motivoivat matkaan mutta olivat vain yksi elementti kaupan ja velan vuoksi liikkumisessa. Vähintään yhtä tärkeää oli kaupankäynnin aineeton puoli, eli sosiaalisten suhteiden luominen, vahvistaminen sekä oman maineen ylläpito. Kenenkään sosiaalinen asema ei ollut vakio, vaan se muotoutui yhteisön käsityksissä – näin jokainen tuli vaikuttaneeksi myös toisten asemaan sen perusteella mitä toisesta ihmisestä toisille puhui. Ihmisten, eläinten ja tavaroiden ohella kauppamatkoilla liikkui myös tieto: varsinaisen informaation välityksen ohella kulkijat ja vieraita tapaavat, kestitsevät ja majoittavat ihmiset tekivät tuttavuutta, muodostivat käsitystä toisesta ja jakoivat tätä tietoa edelleen yhteisössä. Samalla toki myös väärä tieto ja haitalliseksi tarkoitettut huhut liikkui tien päällä olijojen matkassa. Matkoilla viivytettiin kauan ja useita ihmisiä ehdittiin tavata, joitakin jopa mennen tullen.

Tiedon hankinta ja tiedon levitys matkojen aikana oli keskeistä myös yleisemmin lainansaannin näkökulmasta.<sup>[90]</sup> Yleensä velkasuhteet solmittiin kaksistaan velallisen ja velkojan kesken, joten tieto toisesta osapuolesta määräytyi tapauskohtaisesti. Luotettavuus perustui harkintaan ja kokemukseen, ja tietoa hankittiin tapaamalla ihmisiä – yksinomaan omassa kodissaan viihtyvistä ei ollut juuri muuta kuin toisen käden tietoa, ja tämänkaltaisen henkilön mahdollisuudet saada lainaa olivat heikot.<sup>[91]</sup> Velkasuhteiden hyöty ilmeni aineettomasti verkostoina, ihmissuhteina, maineena ja luottamuksena, joka pitkällä aikavälillä vaikutti aineellisen varallisuuden kertymiseen.<sup>[92]</sup>

Vain harvoin liikkumiselle voidaan osoittaa vain yksi syy. Matkoilla hoidettiin runsaasti sellaisiakin asioita, joista ei koskaan tehty asiakirjoja tai joita ei mainittu dokumenteissa. Töihin ulkopaikkakunnalle lähtenyt saattoi samalla toimittaa itsensä tai toisten puolesta asioita, kuten käydä puhemiehenä tunnustelemassa suunnitteilla olevia avioliittoaikeita, kauppoja tai lainansaantimahdollisuuksia. Kaikki toiminta ei myöskään ollut päämäärätietoista tai ennalta suunniteltua.

## POHDINTAA LIKKUMISESTA, TOIMEENTULOSTA JA TYÖSTÄ

Maanteillä ja sisävesillä kulki suuri ja moninainen joukko elannon hankkimista tai taloudellisen aseman parantamista tavoitelleita matkalaisia. Epäsuorasti liikkumisesta ja muuttamisesta kertova lähdeaineisto, kuten kirkonkirjat, erilaiset todistukset ja passirekisterit, sekä pyrkimykset säädellä ja normittaa rahvaan liikkumista, todistavat, että väestö ei pysynyt paikallaan omassa pihapiireissään, pikemminkin päinvastoin. Työelämä alkoi vaatia vanhastaan liikkuvien ammattiryhmien, kuten käsityöläisikäsiä, ohella tien päälle lähtemistä myös kasvavalla maaseudun tilattomalta väestöltä. Yhä useamman oli suunnattava Eeva Leena Mikontyttären tavoin pois kotikylältä töiden perässä. Työperäinen liikkuminen, muuttoliike ja alimman sosiaaliryhmän kasvu puolestaan muuttivat sosiaalista rakennetta ja vaikuttivat osaltaan säätyrajojen rapautumiseen. Liikkeelle lähtö alkoi muodostua maaomaisuuden perimisen tai siihen investoimisen ohella mahdollisuudeksi selviytyä tai jopa parantaa omaa toimeentulotasoa.

Erilaiset liikkumiseen vaadittavat dokumentit periaatteessa helpottivat alempien säätyryhmien liikkumista; ne antoivat lähtijälle juridisen suojan ja demokratisoivat liikkumista. Näin oli siitakin huolimatta, että asiakirjoja ei edellytetty samaan tapaan ylempiltä yhteiskuntaryhmiltä ja että liikkumisen tavat ja syyt olivat yhä voimakkaan säätyidonnaisia. Laillisilla ja luvallisilla asioilla oleva köyhä saattoi liikkua sinä missä rikaskin, jos hänen paperinsa olivat kunnossa. Toisaalta lähteneiden epätaisuusudesta johtuen voidaan vain arvailla, kuinka kuuliaisesti aikalaiset noudattivat

säädöksiä ja kuinka suuri joukko kulki paperittomana onnistuen välttämään irtolaisuusepäilyt. Toki vaikeuksia ilmeni joskus myös silloin, kun kaikki tulijan matka-asiakirjat olivat moitteettomassa kunnossa.

Työperäisen liikkuvuuden tutkimukseen varhaismodernin ja modernin ajan taite avaa monia sosiaali- ja yhteisöhistorian kannalta kiinnostavia näkökulmia. Yksi niistä liittyy muukalaisuuden kohtaamisen ja kasvavan työvoimantarpeen yhteensovittamisiin paikallisyhteisöissä. Tutkimalla liikkuvan väen roolia, vierauden kohtaamisesta aiheutuneita konflikteja ja niiden selvittämiskäsitteitä voidaan lisätä ymmärrystä myös nykypäivän työelämää ja siirtolaisuutta koskevissa kysymyksissä. Liikkuvuuden tutkimista voikin pitää yhtenä näkökulmana varhaismodernin ajan ihmisten valmiuteen orientoitua tulevaisuuteen ja pyrkiä muuttamaan omaa sosioekonomista tilannettaan huomattavista riskeistä ja vaikeuksista huolimatta. Liikkumisen mahdollisuudet tunnettiin, mutta kiinnostavaa on myös se, miksi jotkut jäivät paikoilleen.

Kuten nykyäänkin, liikkuvan työn ja perhe-elämän yhdistäminen tuotti monille vaikeuksia. Yksi tapa ennakoita epävarmuutta oli etukäteistiedon hankkiminen. Paikkakunnilla, joilla liikkuvuutta oli paljon, kokeneempien esimerkki ja heidän lähtöpaikkakunnalle välittämänsä informaatio lienee ollut suurin matkaanlähtijöitä motivoivut tekijä. Myös itse lähteminen tuotti tietoa sekä matkaanlähtijöille että heidän lähiympäristölleen. Tästä syystä juuri matkalla olon viimeinen vaihe, mahdollinen palaaminen takaisin kotiseudulle, ansaitsi jatkossa enemmän liikkuvuuden historian tutkijoiden mielenkiintoa.

*Viimeiseltä työmatkaltaan Helsingistä palattuaan Eeva Leena oli lähemmäs 50-vuotias. Ehkä hänestä alkoi tuntua, että jatkuva tilapäistöiden perässä kiertäminen sai jäädä nuorempien ja terveempien kontolle. Mutta missä iäkäs itsellisenäinen saattaisi elämänsä ehtoopäivät asua ja millä tulla toimeen? Satunnaisista tienesteistä ei välttämättä jäänyt käteen suuria säästöjä. Eeva Leena joutuikin kääntymään kotiseurakuntansa puoleen ja anomaan köyhäinapua. Tämä oli mahdollista, koska hänet oli henkikirjoitettu kotipaikkakuntansa kylänloppuisiin, oman yhteisönsä itsellisväestöön. Seurakunta oli näin velvollinen auttamaan Eeva Leenaa sekä hänen tyttärensä perhettä, sillä tytär Leena Marian kuoli 1856 jättäen jälkeensä kaksi pientä poikaa. Eeva Leena menehtyi itse kirkonköyhänä tammikuun alussa 1868, suurten nälkävuosien raivotessa pahimmillaan ja nälkäisen väen kulkien työn, leivän ja eloonjäämisen toivossa suuriruhtinaskunnan teillä.*

Piia Einonen on kaupunkihistorian dosentti ja yliopistotutkija historian ja etnologian laitoksella Jyväskylän yliopistossa. Einonen on tutkimuksissaan käsitellyt erityisesti Tukholman ja Viipurin historiaa esimodernilla ajalla. Hänen tutkimusteemojaan ovat esimerkiksi poliittinen kulttuuri, etnisyydet ja tilallisuus.

Pirita Frigren on tutkijatohtori historian ja etnologian laitoksella Jyväskylän yliopistossa. Hänen tutkimusteemojaan ovat naisten ansiotyön historia, merimiesten työ sekä köyhyyden ja toimeentulon kysymykset 1800-luvulla.

Tiina Hemminki on tutkijatohtori historian ja etnologian laitoksella Jyväskylän yliopistossa. Hemminki tutki lainaamista ja säästämistä Suomen maaseudulla ja kaupungeissa aina 1700-luvun loppupuolelta 1900-luvun alkuun asti.

Merja Uotila työskentelee tutkijatohtorina historian ja etnologian laitoksella Jyväskylän yliopistossa. Hänen tutkimusteemoihin kuuluvat käsityöläiset, kulkutyöläiset ja 1800-luvun materiaallinen kulttuuri.

## LÄHTEET JA TUTKIMUSKIRJALLISUUS

### Aikuperäislähteet

#### Hämeenlinnan maakunta-arkisto (HMA)

Asikkalan seurakunnan arkisto: pää- ja rippikirjat 1851-1862, 1863-1871 (IAa:19, 21)

Asikkalan seurakunnan arkisto: kuolleiden ja haudattujen luettelot 1820-1873 (IF:1)

Hollolan seurakunnan arkisto: annettujen todistusten diaarit 1844-1845, 1846-1859 (Iac)

Hollolan seurakunnan arkisto: lastenkirjat 1796-1817, 1818-1829, 1829-1839 (Iab:4-8)

Hollolan seurakunnan arkisto: seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1822-1833, 1834-1841 (I Bb:2-3)

Hollolan seurakunnan arkisto: seurakunnista saapuneet muuttokirjat 1826-1833 (I Jba:3)

Hollolan seurakunnan arkisto: syntyneiden ja kastettujen luettelot 1801-1821, 1821-1836 (IC:3-4)

Hollolan seurakunta: pitäjänkokousten pöytäkirjat 1834-1851 (IICa:4)

Hollolan seurakunnan arkisto: pää- ja rippikirjat 1818-1828, 1829-1839, 1840-1850 (IAa:23-30)

#### Mikkelin maakunta-arkisto (MMA)

Viipurin hovioikeuden arkisto: Viipurin kämnerioikeuden renovoidut pöytäkirjat, Varsinaisasiain pöytäkirjat 1834 (HCBA:24), 1837 (HCBA:27)

Viipurin maistraatin arkisto: maistraatin pöytäkirjat (Ca), 1830 (AI208), 1837 (AI215)

Viipurin maistraatin arkisto: passiluettelot, 1816-1835 (An:1), 1827 (An:2), 1831 (An:4), 1830-1836 (An:8)

Viipurin maistraatin arkisto: passiluettelot (An:1), Föreskrifter och formuläres rörande In- och Utländske resande (määräyksistä koottu vihko sisältyy passiluettelokansioon)

#### Turun maakunta-arkisto (TMA):

Porin maistraatin ja raastuvanoikeuden arkisto: Porin poliisijärjestys 12.6.1839 (H:15).

Porin merimieshuoneen arkisto: merimiesmatrikelit n. 1842-1863 (Ac: 1)

#### Vaasan maakunta-arkisto (VMA)

Kristiinankaupungin raastuvanoikeuden arkisto: Bouppteckningar, Eg:5, Eg:6

Etelä-Pohjanmaan tuomiokunnan arkisto (EPt): Ilmajoen kärjäkunnan perukirjat 1796-1804, E1a:1-E1a:2

Korsholman eteläinen tuomiokunnan arkisto (Ket): Ilmajoen kärjäkunnan perukirjat 1805-1830, E1a:1-E1a:8

Ilmajoen seurakunnan arkisto (Isa): perukirjat 1804-1830, IJee:1-IJee:2

Jalasjärven seurakunnan arkisto (Jsa): perukirjat 1809-1830, IJee:1

## Sanomalehdet

Kansalliskirjasto, Wiburgs Wochenblatt 27.12.1823, no 52 <http://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/466761?page=4>

## Viralliset julkaisut (painetut lähteet)

Samling af Placater, Förordningar, Manifeste och Påbud, samt andre Allmänna handlingar, hwilka i Stor-Furstendömet Finland sedan 1808 års början ifrån trycket utkommit. Andra delen, 1813-1816. Åbo 1822.

Samling af Placater, Förordningar, Manifeste och Påbud, samt andre Allmänna handlingar, hwilka i Stor-Furstendömet Finland sedan 1808 års början ifrån trycket utkommit. Tredje delen, 1817-1820. Åbo 1823.

Samling af Placater, Förordningar, Manifeste och Påbud, samt andre Allmänna handlingar, hwilka i Stor-Furstendömet Finland sedan 1808 års början ifrån trycket utkommit. Fjerde delen, 1821-1824. Åbo 1826.

Samling af Placater, Förordningar, Manifeste och Påbud, samt andre Allmänna handlingar, hwilka i Stor-Furstendömet Finland sedan 1808 års början ifrån trycket utkommit. Femte delen, 1825-1829. Åbo 1831.

Hällström, Gustaf Gabriel, *Utdrag ur dom-kapitlets i Åbo circular-bref; innehållande hwad under loppet af sednast förflutna 140 år blifwit till församlingames och presterskapets i Åbo stift ständiga iagttagande förordnadt*. Bibel-tryckeriet, Åbo 1824.

## TUTKIMUSKIRJALLISUUS

Alanen, Aulis J. *Suomen maakaupan historia*. Suomen kauppiaitten kustannus Oy, Jyväskylä 1957.

Aunola, Toini. *Pohjois-Pohjanmaan kauppiaiden ja talonpoikien väliset kauppa- ja luottosuhteet 1765-1809*. SHS, Helsinki 1967.

De Geer, Eric & Wester, Holger. *Utrikes resor, arbetsvandringar och flyttningar i Finland och Vasa län 1861-1890*. Särtryck ur Österbotten 1975. Skrifter utg. av Svensk-Österbottiska samfundet, Vasa 1975.

Dribe, Martin. Migration of rural families in 19th century southern Sweden. A longitudinal analysis of local migration patterns. *The History of the Family*, 8:2 (2003) 247-265, DOI: 10.1016/S1081-602X(03)00028-9.

Dribe, Martin & Patrick Svensson. Social Mobility in Nineteenth Century Rural Sweden – A Micro Level Analysis, *Scandinavian Economic History Review* 56:2 (2008), 122-141, DOI: 10.1080/03585520802137194.

Einonen, Piia. Cultural conflicts in a border town: the question of Russian serfdom in Vyborg in the beginning of the 19th century. Teoksessa Satu Matikainen & Attila Barany (toim.), *Small nations on the Borderlines of Great Powers*. Speculum Historiae Debreceniense 14. University of Debrecen, Debrecen 2013(a), 111-126.

Einonen, Piia. Venäläiset Viipurissa: kielellisiä, kansallisia ja kulttuurisia ristiriitoja 1800-luvun alkupuolella. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran Toimiteita 17. Monikulttuurisuuden aika Viipurissa. Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura, Helsinki 2013(b), 34-51. <http://vsk.azurewebsites.net/wp-content/uploads/2011/12/Toimite-17.pdf>

Einonen, Piia. Jacob Weikaim perheineen. Juutalaisena 1800-luvun alkupuolen Viipurissa. *Genos*, 86:4 (2015a), 205-222.

Einonen, Piia. Kotikoivulta maailmalle eli mitä matka-arkun asiakirjat kertovat sukututkijalle 1800-luvun alkupuolesta? Keski-Suomen Sukututkijat ry:n jäsenlehti 1/2015 (2015b), 5-13.

Engman, Max. *Petersburgska vägar*. Schildts, Helsingfors 1995.

Engman, Max. *Suureen Itään. Suomalaiset Venäjällä ja Aasiassa. Suomalaisen siirtolaisuuden historia 5*. Siirtolaisuusinstituutti, Turku 2005.

Fiebranz, Rosemarie. Hemma och borta. Mångsyssleri, rörlighet och tidigmodern rural arbetsorganisation. Teoksessa Benny Jacobsson & Maria Ågren (toim.) *Levebröd. Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* Opuscula Historica Upsaliensia 47. Uppsala Universitet, Uppsala 2011, 103-129.

Frigen, Piira. *Kotisatamassa. Merimiesten vaimot, naisten toimijuus ja perheiden toimeentuloehdot 1800-luvun suomalaisessa rannikkokaupungissa*. Jyväskylä Studies in Humanities 277. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2016. <http://um.fi/URN:ISBN:978-951-39-6511-2>

Haakenstad, Liv Maarit. *Slektsgranskerens guide til Utvadningen 1825–1930*. Orion, Oslo 2008.

Haapala, Pertti. *Tehtaan valossa: Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820-1920*. SHS, Helsinki 1986.

Haapala, Pertti. Työväenluokan synty. Teoksessa Pertti Haapala (toim.) *Talous. valta, valtio: Tutkimuksia 1800-luvun Suomesta*. Vastapaino, Tampere 1992, 227-249.

Heikkinen, Antero. *Kirveskansan elämää. Ihmiskohtaloita Kuhmon erämaissa 1800-luvun alussa*. WSOY, Helsinki 1988.

Heikkinen, Sakari & Kuusterä, Antero. Virkakoneiston rattaat ja talouden pyörät. Suomalaisen talouspolitiikan alku (1809-1860). Teoksessa Visa Heinonen, Markus Jäntti & Juhana Vartiainen (toim.) *Kansantaloustiede, talouspolitiikka ja hyvinvointivaltio. Juhlakirja Jukka Pekkarisen kunniaksi*. Palkansaajien tutkimuslaitos, Helsinki 2007, 26-67.

Hemminki, Tiina. *Vauraus, luotto, luottamus. Talonpoikien lainasuhteet Pohjanlahden molemmin puolin 1796-1830*. Jyväskylä Studies in Humanities 232. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2014. <http://um.fi/URN:ISBN:978-951-39-5850-3>

Hemminki, Tiina. Talonpoikien lainasuhteiden rajat Ilmajoella 1796-1830. *Lähde, historiatieteellinen aikakauskirja* 2016, 45-73.

Hoffman, Kai. *Merimieskirstusta eläkelaitokseen. Merimieseläkejärjestelmän historia vuosina 1748–1936*. Merimieseläkekassan julkaisuja IV. Merimieseläkekassa, Helsinki 1974.

Huovila, Marja, Liskola, Pirkko & Piihahti, Kari-Matti. *Sukututkimuksen käsikirja*. WSOY, Helsinki 2010.

Hynninen, Emil. *Ulkotyöväen palkkasuhteen kehitys suomen suurimmissa kaupungeissa 19 vuosisadalla ennen elinkeinovapautta*. Taloustieteellisiä tutkimuksia XXX. Helsinki 1924.

Häkkinen, Antti. Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisöissä. Teoksessa

- Antti Häkkinen, Panu Pulma & Miika Tervonen (toim.) *Vieraat kulkijat — tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*. Historiallinen Arkisto 120. SKS, Helsinki 2005, 225-262.
- Häkkinen, Antti. Kiertävät kulkijat, nimittelykäytännöt ja sosiaalinen pääoma. Teoksessa Jarkko Keskinen & Kari Teräs (toim.) *Luottamus, sosiaalinen pääoma, historia*. Historia mirabilis 5. Turun historiallinen yhdistys, Turku 2008, 174-204.
- Häkkinen, Antti. Suomalaiset sukupolvet, elämänkulku ja historia – sukupolvesta sukupolveen. Teoksessa Antti Häkkinen, Mikko Salasuo, Anne Puuronen & Anni Ojajärvi (toim.) *Sosiaalinen albumi: elämäntavat sukupolvien murroksessa*. Nuorisotutkimusseura Nuorisotutkimusverkosto, Helsinki 2013, 21-55.
- Hämynen, Tapio. Liikkeellä leivän tähden. Raja-Karjalan väestö ja sen toimeentulo 1880-1940. Historiallisia tutkimuksia 170. SKS, Helsinki 1993.
- Ijäs, Ulla. *Talo, kartano, puutarha. Kauppahuoneen omistaja Marie Hackman ja hänen kulutusvalintansa varhaismodernissa Viipurissa*. Turun yliopiston julkaisuja 402. Turun yliopisto, Turku 2015.  
<https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/104609/Annales%20C%20402%20Ij%C3%A4s%20VK.pdf?sequence=2>
- Jutikkala, Eino. Maassamuutto kautta aikojen. Teoksessa Elli Heikkilä (toim.) *Muuttoliikkeet vuosituhannen vaihtuessa – halutaanko niitä ohjata? Muuttoliikesymposium 2000, Turku 22.-24.11*. Siirtolaisuustutkimuksia 24. Siirtolaisuusinstituutti, Turku. 2001, 26-37.
- Katajisto, Kati. *Vale-Jaakko. Suomalainen huijari-tarina 1700-luvulta*. Edita, Helsinki 2000.
- Kaukiainen, Yrjö. Five Years Before the Mast: Observations on the Conditions of Maritime Labour in Finland and Elsewhere. Teoksessa Lewis R. Fischer & Walter Minchinton (toim.) *People of the Northern Seas*. Research in Maritime History No. 3. International Maritime History Association. Newfoundland 1992, 47-62.
- Kaukiainen, Yrjö. Kun suomalaiset olivat filippiinoja. Teoksessa Tapio Bergholm (toim.) *Työ merellä*. Nautica Fennica 2015-2016. Museovirasto, Helsinki 2016, 104-119.
- Kaukovalta, K. V.. *Hämeen läänin historia I*. Arvi A. Karisto Osakeyhtiö, Hämeenlinna 1931.
- Keskinen, Jarkko. *Oma ja yhteinen etu. Kauppiainien keskinäinen kilpailu ja yhteistyö Porin paikallisyhteisössä 1765–184*. Turun yliopiston julkaisuja, 345. Turun yliopisto, Turku 2012.
- Korkiasaari, Jouni & Söderling, Ismo. Muuttoliike. Teoksessa Seppo Koskinen, Tuija Martelin, Irma-Leena Notkola, Veijo Notkola, Kari Pitkänen, Marika Jalovaara, Elina Mäenpää, Anne Ruokolainen, Markku Rynänen & Ismo Söderling toim. *Suomen väestö*. 2. uudistettu laitos. Helsinki, Gaudeamus 2007, 239-270.
- Lento, Reino. *Maassamuutto ja siihen vaikuttaneet tekijät Suomessa vuosina 1878-1939*. Väestöpoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja, Sarja A:5. Väestöpoliittinen tutkimuslaitos, Helsinki 1951.
- Long, Jason. Rural-Urban Migration and Socioeconomic Mobility in Victorian Britain. *The Journal of Economic History* 65(1) 2005, 1-35.
- Lybeck, Jari. *Rauman merimiesväestö purjehduksen kasvun vuosina 1840-luvulta 1870-luvulle*. Turun yliopisto, Turku 2012.
- Markkanen, Erkki. *Perukirja tutkimuslähteenä*. Studia historica Jyväskyläläisiä 37. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 1988.
- Mauranen, Tapani. Puuta, heinää, hevosia – talous ja tie 1800-luvun alkupuoliskolla. Teoksessa Tapani Mauranen (toim.) *Maata, jäätä, kulkijoita. Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860*. Tielaitos, Helsinki 1999, 370-336.
- Nenonen, Marko. Juokse sinä humma. Teoksessa Tapani Mauranen (toim.) *Tuhat vuotta tietä, kaksisataa vuotta tielaitosta 1. Maata, jäätä, kulkijoita. Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860*. Edita, Helsinki 1999, 144-367.
- Nikula, Oscar. Kaupunkilaitos 1721-1875. Teoksessa C.J. Cardberg et.al. (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia I: Keskiajalta 1870-luvulle*. Suomen Kaupunkiliitto, Helsinki 1981, 135-301.
- Nyberg, Klas. Finansiella nätverk – kredit- och egendomsförhållanden. Teoksessa Klas Nyberg (toim.) *Kopparkungen. Handelshuset Björkman i Stockholm 1782-1824*. Monografier utgivna av Stockholm stad 172. Stockholmia, Tukholma 2006, 155-180.
- Nygård, Toivo. *Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa*. Studia Historica Jyväskyläläisiä 31. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 1985.
- Nygård, Toivo. Patriarkaalisuus 1600- ja 1700-luvun palkollislaissäädännössä. Teoksessa Piia Einonen & Petri Karonen (toim.) *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkaalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v.1450-1860)*. Historiallinen arkisto 116. SKS, Helsinki 2002, 158-168.
- Ojala, Jari. *Tehokasta toimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700-1800-luvulla*. Bibliotheca Historica 40. SKS, Helsinki 1999.
- Ojala, Jari, Frigren, Pirtta & Eloranta, Jari. Lönade det sig att gå till sjöss? Arbetarnas löner till sjöss och på land i 1800-talets Sverige och Finland. *Historisk Tidskrift* 134:3 (2014), 434-461.
- Onnela, Samuli & Orman, Eljas. Lääninhallinnon ja muun valtionhallinnon arkistot. Teoksessa: Orman, Eljas & Pispala, Elisa (toim.), *Suomen historian asiakirjalähteet*. Kansallisarkisto, WSOY, Helsinki 1994.
- Padgett, John F. & McLean, Paul D. Economic Credit in Renaissance Florence. *The Journal of Modern History* 83:1 (2011), 1-47.
- Paikkala, Sirkku. *Se tavallinen Virtanen. Suomalaisen sukunimikäytännön modernisoituminen 1850-luvulta vuoteen 1921*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 959. SKS, Helsinki 2004.
- Peltola, Jarmo. Yhteiskunta liikahtaa? Sosiaalinen liikkuvuus neljässä näytöksessä 1800-luvun lopulta 1900-luvulle. Teoksessa Jarmo Peltola & Pirjo Markkola (toim.) *Kuokkavieraiden pidot. Historian marginaalista marginaalihistoriaan*. Vastapaino, Tampere 1996, 159-180.
- Pihkala, Erkki. *Suomalaiset maailmantaloudessa keskiajalta EU-Suomeen*. SKS, Helsinki 2001.
- Piilähti, Kari-Matti. *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630-1750*. Bibliotheca Historica 106. SKS, Helsinki 2007.
- Pukero, Päivi. *Epämääräisestä elämästä kruunun haltuun. Irtolaisuuden ja huono-osaisuuden kontrolli Itä-Suomessa 1860-1885*. Suomen historian väitöskirja. Yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja nro. 100. Joensuun yliopisto, Yhteiskunta- ja aluetieteiden tiedekunta, Joensuu 2009.  
[http://epublications.uef.fi/pub/um\\_isbn\\_978-952-219-294-3/um\\_isbn\\_978-952-219-294-3.pdf](http://epublications.uef.fi/pub/um_isbn_978-952-219-294-3/um_isbn_978-952-219-294-3.pdf).

- Pulma, Panu. Vaivaisten valtakunta. Teoksessa Jouko Jaakkola & Panu Pulma & Mirja Satka & Kyösti Urponen (toim.) *Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisten sosiaalisen turvan historia*. Sosiaaliturvan kirjallisuus. Sarja Sosiaalipolitiikka, sosiaaliturva 1. Sosiaaliturvan keskusliitto, Helsinki 1994, 15-70.
- Pulma, Panu. *Suljetut ovet. Pohjoismaiden romanipolitiikka 1500-luvulta EU-aikaan*. Historiallisia tutkimuksia 228. SKS, Helsinki 2006.
- Pylkkänen, Anu. Naispalvelijoiden oikeudellinen asema 1664-1922. Teoksessa Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.) *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1092. SKS, Helsinki 2006, 73-94.
- Rahikainen, Marjatta. Maatalouden piit pitäjänhistorioiden valossa. Teoksessa Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.) *Työteliäs ja uskollinen. Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1092. SKS, Helsinki 2006, 153-175.
- Rannaste, Jorma. *Pörlainen merimies 1840-luvulta 1870-luvulle*. Suomen historian pro gradu-työ. Turun yliopisto, Turku 1982.
- Rasila, Viljo. *Teollistumiskauden muuttoliikkeet. Mikrohistoriallinen tutkimus Tampereen seudulta*. Historiatieteen julkaisuja 7. Tampereen yliopisto, Tampere 1983.
- Rosander, Göran. *Herrabete. Dalfolkets säsongvisa arbetsvandringar i jämförande belysning*. Skrifer utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Serie B:13. AB Lundequist&ka bokhandeln, Uppsala 1967.
- Rosenberg, Antti. *Muuttoliike Uudenmaan läänissä esi-industrialisen kauden lopulla (1821-1880)*. Historiallisia tutkimuksia 70. SHS, Helsinki 1966.
- Ruuth, Johan Wilhelm & Kuujo, Erkki. *Viipurin kaupungin historia III, vuodet 1710-1812*. Torkkelin Säätiö, Helsinki 1975.
- Ruuth, Johan Wilhelm & Kuujo, Erkki. *Viipurin kaupungin historia IV*. Torkkelin Säätiö, Helsinki 1981.
- Räihä, Antti. Främmande men bekanta? Synen på ryskhet i Villmanstrand efter ofredema på 1700-talet. *Historisk Tidskrift för Finland* 93(4) 2008, 393-418.
- Soininen, Arvo. *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Historiallisia tutkimuksia 96. SHS, Helsinki 1978.
- Ståhlberg, K. J. *Irtolaisuus Suomen lain mukaan*. Päivälehdien kirjapaino, Helsinki 1893.
- Söderlund, Ernst. *Hantverkarna. Andra Delen. Stormaktstiden, frihetstiden och gustavianska tiden*. Tidens Förlag, Stockholm 1949.
- Uotila, Merja. Käsiyöläinen kyläyhteisönä jäsenenä. Prosopografinen analyysi Hollolan käsiyöläisistä 1810-1840. *Jyväskylä Studies in Humanities* 237. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 2014. <http://um.fi/URN:ISBN:978-951-39-5943-2>
- Uotila, Merja. Kulkutyöväki, työkirjat ja työperäinen liikehdintä 1840-luvun Suomessa. *Lähde, historiatieteellinen aikakauskirja* (2015), 43-72.
- Utterström, Gustaf. *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Första delen*. Tidens Förlag, Stockholm 1957.
- Viertola, Juhani. Yleiset tiet Ruotsin vallan aikana. Teoksessa Eero Lehtipuu, Paul Fogelberg, Juhani Viertola, Tie- ja vesirakennushallitus, Suomen tieyhdistys, Tie- ja vesirakennushallitus (toim.) *Suomen teiden historia 1, Pakanuuden ajalta Suomen itsenäistymiseen*. Tie- ja vesirakennushallitus, Helsinki 1974, 35-116.
- Waris, Heikki. Yhteisö. Teoksessa Eirik Homborg et al. *Helsingin kaupungin historia III. Ajanjakso 1809-1875. Jälkimmäinen nide*. Helsingin kaupunki, Helsinki 1950, 7-211.
- Waris, Heikki. *Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkän sillan pohjoispuolelle*. Weilin + Göös, Helsinki 1973 (toinen tarkistettu painos).
- Wilmi, Jorma. *Isäntäväet ja palvelusväen pito 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella. Taloudellis-pohjainen tutkimus Turun ja Porin sekä Pohjanmaan läänien maseudulta*. Studia historica Jyväskyläensia 43. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä 1991.
- Zemon Davis, Natalie. *Martin Gueren paluu*. (suom. Aulikki Vuola). Gaudeamus, Helsinki 2001.
- Åström, Sven-Erik Majmiseriet. Försök till komparativ och konceptuell analys. *Historisk Tidskrift för Finland* 62:2 (1977), 89-108.

- 
1. Eeva Leena (Eva Helena) Mikontyttären (1801-1868) elämäkuluusta tiedämme keskeiset seikat. On kuitenkin huomattava, että koska hän ei jättänyt jälkeensä muistelmia tai vastaavia henkilöhistoriallisia aineistoja, emme kuule hänen omaa ääntään tai tiedä hänen mielipiteitään tai motiivejaan. Eeva Leenan elämäkulkua on selvitty seuraavista lähteistä: HMA, Hollolan seurakunnan arkisto, lastenkirjat 1796-1817, 1818-1829, 1829-1839; Seurakunnasta muuttaneiden luettelot 1822-1833, 1834-1841; Seurakunnasta saapuneet muuttokirjat 1826-1833; syntneiden ja kastettujen luettelot 1801, 1825; Pää- ja rippikirjat 1818-1828, 1829-1839, 1840-1850. Hallinnollisten muutosten takia Eeva Leenan kotikylä Viitaila siirtyi Asikkalan pitäjään vuonna 1848, joten tietoja Eeva Leenasta on myös Asikkalan kirkonarkistossa. HMA, Asikkalan seurakunnan arkisto, pää- ja rippikirjat 1851-1862, 1863-1871; Kuolleiden ja haudattujen luettelot 1868. [Takaisin]
  2. Teksti perustuu pääosin kirjoittajien seuraaviin tutkimuksiin: Uotila 2015; Einonen 2015b; Hemminki 2016; Frigren 2016. [Takaisin]
  3. Näiden ryhmien tutkimuksesta ks. esim. Ståhlberg 1893; Nygård 1985; Häkkinen 2005; Pulma 2006; Pukero 2009. [Takaisin]
  4. Engman 1995 ja 2005. Siirtolaisuus on ollut yksi kantava teema historiantutkimuksessa ja sekä kotimaista että kansainvälistä kirjallisuutta aiheesta on valtavasti. Olemmekin rajanneet kansainvälisen näkökulman muutamia ruotsalaisia tutkimuksia lukuun ottamatta pois, sillä muuten tutkimus olisi laajentunut liiaksi ajatellen tämän artikkelin tavoitetta synnyttää maan sisäisen liikkuvuuden ilmiötä koskevaa perustutkimusta. [Takaisin]
  5. Uotila 2015. Ks. myös Hynninen 1924, joka sivuaa maalaisten tilapäistöitä kaupungissa. Ruotsista Utterström 1957; Rosander 1967; Fiebranz 2011. [Takaisin]
  6. Katso kuitenkin Rosenberg 1966. Hänen työnsä käsittää Uudenmaan läänin muuttoliikettä vuosina 1821-1880 käyttäen päälähteinään muuttokirjoja ja muuttaneiden luetteloita. Pohjanmaalta De Geer & Wester 1975. [Takaisin]
  7. Pertti Haapalan mukaan 34,2 % Tampereelle muuttaneista maatyöläisten lapsista onnistui nousemaan kaupunkityöväestöön sekä vähäisemmässä määrin tätä ylempiin ryhmiin. Toisaalta kaupunkien muoton seurauksena tapahtunut sosiaalinen nousu ei tapahtunut kaikkien kohdalla, ja lisäksi se saattoi olla vain hetkellinen vaihe elämässä. Itsellistäustainen saattoi vanhalla iällä palata

- vanhempiansa sosiaaliryhmään kuuluttuaan työikäisenä kaupunkityöväestöön. Haapala 1986, 94-98. Muuttamisen ja sosiaalisen nousun yhteydestä 1800-luvulla myös esim. Häkkinen 2013, 21-55. [Takaisin]
8. Keskustelusta ks. esim. Dribe & Svensson 2008, 122-124. [Takaisin]
  9. Suomen sisäisen muuttoliikkeen tutkimuksesta ks. mm. Lento 1951; Rosenberg 1966; De Geer & Wester 1975; Rasila 1983; Jutikkala 2001. [Takaisin]
  10. Koska aiempi tutkimus on paljolti keskittynyt juuri pysyvämpiluonteiseen muuttoliikkeeseen, lähdeaineistona on usein käytetty seurakuntien muuttaneiden luetteloita. Ne ovatkin keskeinen lähdeaineisto, mutta kuvaavat vain osaa ihmisten liikehdinnästä. Tässä artikkelissa olemmekin rajanneet ne pois ja keskittyneet muuhun aineistoon. [Takaisin]
  11. Joidenkin seurakuntien arkistoissa on olemassa erityisiä rekistereitä kuten annettujen todistusten diaareja sekä koottu muuttokirjojen liitteitä niteiksi. Pöytäkirja-aineisto taas viittaa ennen kaikkea kaupunkihallinnon asiakirjoihin, joissa toisinaan on välillistä tietoa erilaisista matkustusasiakirjoista. [Takaisin]
  12. Ks. esim. Samling af Placater 1821-1824, 310-315, 435-436; Engman 2005, 18-19. Vanhan Suomen lainsäädännöllinen tilanne oli monimutkainen, sillä Uudenkaupungin rauhassa luovutetuilla alueilla, kuten Viipurissa, noudatettiin venäläiskaudella ruotsalaisia keskiaikaisia maan- ja kaupunginlakeja selityksineen, kun taas myöhemmin Turun rauhassa Venäjälle siirtyneillä alueilla oli käytössä Ruotsin vuoden 1734 yleinen laki. Vähitellen 1700-luvun kuluessa Viipurissakin siirryttiin käyttämään rikos- ja riita-asioissa vuoden 1734 lakia. Ruuth & Kuujo 1975, 144, 152-153, 177; Rähä 2008, 401. [Takaisin]
  13. Ståhlberg 1893, passim.; Ruuth & Kuujo 1981, 81-87; Heikkinen & Kuusterä 2007, 56. [Takaisin]
  14. Yhteisön jäsenyys todistettiin vuosittain manttaalikirjoitustilaisuudessa, jossa isännät ilmoittivat henkiverotusta varten kotitalouksiensa jäsenet ja maallaan asuvat henkilöt. [Takaisin]
  15. Waris 1950, 102-110. [Takaisin]
  16. Irtolaisuus oli itsessään syy tuomita vankilaan tai kehruhuoneelle. Irtolaisuudesta tuomitut sijoitettiin yleisiin pakkotöihin, työlaitoksiin ja kehruhuoneisiin. Irtolaisuudesta Nygård 1985. Laillisen suojelun lainsäädännön kehityksestä myös Wilmi 1991, 63-76; Pylkkänen 2006, 80-81; Pukero 2009, 34-38. [Takaisin]
  17. Ks. esim. Nygård 2002, 160-163; Pylkkänen 2006, 73-94. [Takaisin]
  18. Pulma 1994, 48. [Takaisin]
  19. Ståhlberg 1893, 148; Nygård 1985, 37-40; Pulma 1994, 55. [Takaisin]
  20. Kaukovalta 1931, 441. Esimerkki muuttotilanteesta tarvittavasta takauksesta HMA, Hollolan seurakunta, pitäjänkokouksen pöytäkirja 1848. [Takaisin]
  21. Samling af Placater 1821-1824, 111-115; Samling af Placater 1825-1829, 69. [Takaisin]
  22. Konkreettisesti työn vuoksi liikkui eri etapin välillä ajaneet ajurit, kytimiehet, lauturit ja sisävesilauurit. Rahdinajo oli keskeistä työtä myös esimerkiksi Kannaksella. Mauranen 1999, 396-403; Nenonen 1999, 255-260. [Takaisin]
  23. Ks. esim. Hoffman 1974, 19. [Takaisin]
  24. Hoffman 1974, 34; Kaukiainen 2016, 106-111. [Takaisin]
  25. Frigren 2016, 201-211. [Takaisin]
  26. Käsitöläisten oppipojat ja kisällit olivat yksi aikakautensa eniten liikkuva ryhmä. Rosenberg 1966, 55-56. [Takaisin]
  27. Uotila 2014, 224-225. [Takaisin]
  28. Söderlund 1949, 303-390. [Takaisin]
  29. De Geer & Wester 1975, 13; Jutikkala 2001, 26; Uotila 2015, 69. Ruotsista Utterström 1957, 727-781; Rosander 1967, passim. [Takaisin]
  30. Järjestelmää ei voida pitää täysin aukottomana, koska maaseudulla liikkui esimerkiksi kulkukauppiaita. Alanen 1957, 80-85, 137-143, 159-164. [Takaisin]
  31. Ks. esim. Aunola 1967, passim.; Åström 1977, passim. [Takaisin]
  32. Heikkinen 1988, 103-106; Hemminki 2014, 142-145. [Takaisin]
  33. Rosander 1967, 32-36, 48-50. [Takaisin]
  34. Huovila, Liskola & Piilahti 2010, 54-77; ks. myös esim. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, maaherran yleiseen määräykseen liittynyt muistio Viipurin maistraatille 31.12.1828. [Takaisin]
  35. Väänkäytösten takia papinkirjan laatimisoikeus oli annettu vain seurakunnan kirkkoherralta. [Takaisin]
  36. Tietojen yhtenäistämässä olivat apuna painetut lomakkeet, vaikka toisinaan saatettiin käyttää käsin kirjoitettuja kirjeitä. Asetuksen yhteydessä papeille annettiin tarkat ohjeet papinkirjan laatimisesta. Hällström 1824, 316-325; Rosenberg 1966, 44-45. Kirkollisista aineistoista ja rekistereistä ks. Huovila, Liskola & Piilahti 2010, 54-78, verotuksellisista väestötietorekistereistä ks. 192-196. [Takaisin]
  37. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, maaherran julistus 17./29.5.1826, Viipurin maaherran kiertokirje/määräys 20.6.1826, Viipurin maaherran yleinen määräys 31.12.1828. Lupalappuja kutsuttiin myös passi-lupalapuiksi (*pass-billet*) ja niitä myönsivät Pietarin ylipoliisimestari, kenraalikuvernööri sekä "Uuden" Suomen maaherrat. Passeihin liittyneistä esteettömyystodistuksista (*hinderlöshets bewis*) ks. esim. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, Viipurin maaherran yleinen määräys ja siihen liittynyt muistio Viipurin maistraatille 27.1.1830. [Takaisin]
  38. Ks. esim. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, Viipurin maaherran kiertokirje/määräys 20.6.1826. Yleisestikin niin kotimaisten kuin ulkomaalaisten, ylempiä säätyjä edustaneiden ihmisten vastaanotosta kaupungissa ohjeistettiin hyvin eri tavalla kuin alempien säätyjen saapumisesta. [Takaisin]
  39. HMA, Hollolan seurakunta, annettujen todistusten diaarit. [Takaisin]
  40. Työkirja oli voimassa todennäköisesti yhden vuoden ajan, eikä se antanut lupaa pysyvään muuttoon tai seurakunnan vaihtoon. Rosander 1967, 49; Uotila 2015, 50. [Takaisin]
  41. Ulkomaalaisten valvonta kuului lääninhallitusten tehtäviin, joten kyseiset passi- ja rekisterit sisältyivät lääninhallitusten arkistoihin. Onnela & Orman 1994, 134; ks. lisäksi esim. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, passiluettelot; MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, Viipurin maaherran kiertokirje/määräys 20.6.1826. Erillisiin passiluetteloihin kirjattiin yhtäältä kaupunkiin saapuneet matkustajat passeineen sekä muine vaadittuine tietoineen, toisaalta kaupungissa myönnetty sisämaanpassit. Viikissa kaupungeissa, kuten Viipurissa, saapuneiden rekisterit käsittivät usein tuhansia nimiä ja vuosittaisia niteitä oli useita. [Takaisin]
  42. Tällaisia annettujen todistusten diaareja on seurakuntien arkistoissa vain muutamia. Kaakkoi-Hämeestä on Hollolan lisäksi myös Kärkölästä, Nastolasta ja Asikkalasta. [Takaisin]
  43. Merimiesten työtä koskevasta säätelystä esim. Hoffman 1974, 9-19, 45-50; Frigren 2016, 74-82. [Takaisin]
  44. Ibid. [Takaisin]
  45. Samling af Placater 1817-1820, 310-315 (dokumenteista erityisesti 311-312). [Takaisin]
  46. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, Viipurin maaherran yleinen määräys 31.12.1828. [Takaisin]
  47. Esimerkiksi Porin maistraatin ja raastuvanoikeuden arkisto: Porin poliisijärjestys 12.6.1839 (H:15). [Takaisin]
  48. Wiburgs Wochenblatt 27.12.1823, no 52, 4. [Takaisin]
  49. Einonen 2015b, 7. [Takaisin]
  50. MMA, Viipurin maistraatin pöytäkirja 21.8.1837 §4. [Takaisin]
  51. Koska maalareilla ei ollut Viipurissa omaa ammattikuntaa, siltä ei voitu kysyä kantaa Rönningin mestariksi ottamiseen. MMA, Viipurin maistraatin pöytäkirja 21.8.1837 § 4, 2.12.1837 §12; ks. myös Ruuth & Kuujo 1981, 81. [Takaisin]
  52. Porvaisyhteisöön pääsemisestä ks. myös Keskinen 2012, passim. [Takaisin]
  53. Ruuth & Kuujo 1981, 83; ks. myös Einonen 2015a, 212; Einonen 2015b, 10. [Takaisin]
  54. Hällström 1824, 316-325; Rosenberg 1966, 44-45. [Takaisin]
  55. MMA, Viipurin kämnerinoikeuden pöytäkirja 22.4.1834 §6. Marie Hackman lienee ollut Jungmanin työnantaja; Hackman hallitsi leskenä erästä aikakauden menestyksekkäintä, suurinta ja vaurainta kauppahuonetta, ja hänellä oli palveluksessaan työväkeä köydenpunojista kirjanpitäjiin. Hackmanista ks. Ijäs 2015, passim. [Takaisin]

56. Ks. esim. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, maaherran julistus 17./29.5.1826, Viipurin maaherran kiertokirje/määräys 20.6.1826. Samaisessa asiakirjassa mainittiin myös matkustajia majoittavien velvollisuudesta ilmoittaa poislähteneistä. Toisessa maaherran määräyksessä (MMA, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, Viipurin maaherran yleinen määräys 5.6.1826) asetettiin maaseudulla aikarajaksi ulkomaalaisten passin toimittamiselle 2 vuorokautta, kaupungissa samainen 12 tuntia. [Takaisin]
57. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, Viipurin maaherran yleinen määräys 31.12.1828. [Takaisin]
58. Passittomien ja irtolaisten hyysäämistä koskenut määräys oli annettu 27.2.1804 ja se uusittiin 2.7.1827 (Samling af Placater 1825-1829, 203-204). Uudessa määräyksessä oli lisäyksenä, että venäläisten karkureiden, kuten maaorjien, majoittajia rangastiin ankarammin; ks. tästä myös erillinen määräys 19.3.1816 (Samling af Placater 1813-1816, 180); ks. myös esim. MMA, Viipurin maistraatin arkisto, Föreskrifter och formulaires rörande In- och Utländske resande, maaherran julistus 17./29.5.1826, Viipurin maaherran kiertokirje/määräys 20.6.1826. Maaorjista Viipurissa ks. Einonen 2013a; Einonen 2013b. [Takaisin]
59. Maineesta ja kulkemisesta ks. Häkkinen 2008, 189-198. Väärennöksistä ks. esim. MMA, Viipurin kämnerinoikeuden pöytäkirja 29.4.1834 § 4. Paikallisista oikeusistuimista ei löydy yksityiskohtaista tietoa, koska jutut laitettiin suoraan hovioikeuteen. Esimerkiksi 1837 naisella oli mukanaan toisen henkilön papintodistus (MMA, Viipurin kämnerinoikeuden pöytäkirja 4.8.1837 § 1). Väärennetyistä passeista ks. esim. MMA, Viipurin maistraatin pöytäkirja 19.7.1830 § 2; MMA, Viipurin kämnerinoikeuden pöytäkirja 23.5.1837 § 6, 9.11.1837 § 3. [Takaisin]
60. Itsellisväestön sukunimien yleistymisestä esim. Paikkala 2004, 108. [Takaisin]
61. Nenonen 1999, 274. [Takaisin]
62. Rasila 1983, 98-99. [Takaisin]
63. Uotila 2015, 58-60. Itsellisten osuus kasvoi myös varsinaisten muuttajien keskuudessa. Ks. Rosenberg 1966, 56. [Takaisin]
64. Muonatorppariuden yleistyminen on ajoitettu eteläisillä peltoalueilla 1800-luvulle. Soininen 1978, 45. Hollolassa nimitys alkoi yleistyä rippikirjoissa 1830-luvulla. HMA, Hollolan seurakunta, pää- ja rippikirjat 1830-1839. [Takaisin]
65. Rahikainen 2006, 165. [Takaisin]
66. Uotila 2015, 58-60. [Takaisin]
67. Rahtareista ja kuljetusalasta ks. esim. Mauranen 1999, 371-372; Ojala 1999, 50-64, 193-197; Pihkala 2001, 77. [Takaisin]
68. Hoffman 1974, 38-44. [Takaisin]
69. Merimiesväestön monenkirjaisuudesta esim. Lybeck 2012, passim; Frigren 2016, passim. [Takaisin]
70. Porin merimieshuoneen arkisto: merimiesmatrikkelit n. 1842-1863. [Takaisin]
71. Turun ja Porin läänin kuvernöörin antoi Porin maistraatille 1850 ukaasin, jonka mukaan kaupunginisen tuli kiinnittää parempaa huomioita merimiesväestön asettamiseksi aloilleen. Kuvernöörin arvion mukaan lukuisia muualta tulleita merimiesperheitä majaili kaupungissa ilman, että heidän nimiään oli viety seurakunnan muuttaneiden luetteloihin. Rannaste 1982, 6-7. [Takaisin]
72. Markkanen 1988, 55; Talonpojilla oli lainasuhteita myös muissa pitäjissä asuvan maaseutuväestön kanssa. VMA, Ept, Ilmajoen kärjäkunnan perukirjat 1796-1804; VMA, Ket, Ilmajoen kärjäkunnan perukirjat 1805-1830; VMA, Isa, perukirjat 1804-1830; VMA, Jsa, perukirjat 1809-1830; VMA, Kpt, Isokyrön kärjäkunnan perukirjat 1830-1832. Jatkossa lähdekokonaisuudesta käytetään yhteisnimitystä "Ilmajoen talonpoikien perukirjat 1796-1830". Hemminki 2014, 205-213. Ylirajaisista lainasuhteista ks. myös esim. Piilahti 2007, 170-180. [Takaisin]
73. Laina-markkinoiden maantieteellisestä laajuudesta saman aikakauden Kuhmossa ks. Heikkinen 1988, 103-106. [Takaisin]
74. Ilmajoen talonpoikien perukirjat 1796-1830. [Takaisin]
75. Jälleen perukirjamerkinnot eivät anna kaupan vuoksi liikkumisen koko kuvaa, mutta suuntaa-antavana minimimääränä aineistoa voi tulkita tästäkin näkökulmasta. [Takaisin]
76. VMA, Kristiinankaupungin raastuvanoikeuden arkisto Bouppteckningar, Eg:6, 92 (1799). Velallisten identifointi on toisinaan mahdotonta, sillä asuinpaikkaa tai statusta ei aina merkitty. Naimisissa olleen vainajan perukirja laadittiin avioparin yhteisestä omaisuudesta, jolloin ei voida erottaa, olivatko maksettavat ja saatavat velat naisen vai miehen sopimia. Sen sijaan perukirjoista voidaan päätellä siihen merkittyjen velallisten ja velkojien sukupuoli. Leskien perukirjoissa lainasuhteet saattoivat olla alun perin puolison sopimia. [Takaisin]
77. Toimeentulon perässä liikkumisesta ks. esim. Hämynen 1993, passim. Häkkinen on puolestaan luokitellut kiertäviä työntekijöitä eri ryhmiin ammattitaidon tai -taidottomuuden, kaupustelun, ostamisen tai kerjäämisen mukaan. Häkkinen 2008, 174-204. Muuttoliikkeen syistä ks. Lento 1951, 48-53. Rasila 1983, 98-99; Korkiasaari & Söderling 2007, 246-248. [Takaisin]
78. Ks. esim. Katajisto 2000; Zemon Davis 2001. [Takaisin]
79. Waris 1950, 110-112. [Takaisin]
80. Ks. esim. Heikkinen 1988, 53-62. [Takaisin]
81. Dribe 2003, 258-262; Dribe & Svensson 2008, 136-137. Ks. myös Long 2005, 1-35. [Takaisin]
82. Hynninen 1924, 48, 230-242; Rasila 1983, 67-68; Peltola 1996, 168-169. [Takaisin]
83. Helsingissä naisia ei otettu kaupungin töihin. Waris 1950, 110. [Takaisin]
84. Suomen kaupunkien yhteenlaskettu väkimäärä yli kaksinkertaistui vuoden 1810 noin 40 900 asukkaasta 105 500 henkeen vuonna 1850. Nikula 1981, 139, 286 (liitetaulukko 2); Haapala 1992, 235. [Takaisin]
85. Hynninen 1924, 222-223. [Takaisin]
86. Waris 1973, 69; Jutikkala 2001, 26, 35-36. [Takaisin]
87. Merimiehen työstä, palkkauksesta ja etenemismahdollisuuksista esim. Kaukiainen 1992, 47-62; Lybeck 2012, passim; Ojala, Frigren & Eloranta 2014, 434-461. [Takaisin]
88. Hoffman 1974, 37-40. [Takaisin]
89. Waris 1973, 66-68, 83-85; Jutikkala 2001, 30-31. [Takaisin]
90. Tiedonsiirron merkityksestä muuttoliikkeille esim. Haakenstad 2008, 22-24. [Takaisin]
91. Ks. esim. Nyberg 2006, 156. Epävirallisia tai epäsuoria lainaosapuolten yhdistäjiä on voinut olla, velan tarvitsijahan on voinut saada toisen käden tietoa mahdollisista lainanantajista. Padgett ja McLean väittävät, että osapuolet tiesivät toisensa kaikissa tapauksissa edes jollain tavalla, myös silloin kun velkakirjaa käytettiin vaihdon välineenä ja velkoja vaihtui. Velkojan oli luotettava velalliseen, että saattoi ottaa velkakirjan vaihdossa vastaan. Padgett & McLean 2011, 18. [Takaisin]
92. Nyberg 2006, 157-158, 163. [Takaisin]

